

HET GEZIN ALS EENHEID: EEN BEELD MET BARSTEN

Nieuwe stiefgezinnen als anomalie en uitdaging

Jan Van Bavel (1)

"Problematizing old concepts presents a new perspective on social reality and makes visible the previously invisible"

(Irene Levin, 1993: 83)

"The family is the natural and fundamental group unit of society and is entitled to protection by society and the State." Zo staat het in artikel 16, derde lid, van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. In het kader van het Internationaal Jaar van het Gezin (1994) wees een aantal verenigingen (vooralsond zonder succes) naar dat artikel ter legitimering van een pleidooi voor een "Charter on the Rights of the Family 'as a unit'" en voor de toekenning van rechtssubjectiviteit aan het gezin (Boeykens, 1994). Los van de vraag of dat pleidooi juridisch steek houdt, staat het ook nog maar te bezien of zo'n *Gestalt*-kijk op het gezin maatschappelijk wel houdbaar is. Feit is dat het eenheidsbeeld van het gezin ook in de sociologische theorievorming standaard was.

1. PROBLEEMSTELLING: GEZIN ALS EENHEID

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens dateert uit 1948, een tijd waarin een nieuw gezinswetenschappelijk paradigma tot consolidatie kwam. In de 19de eeuw hadden evolutionistische wetenschappers globale vooruitgangsschema's omtrent familie en gezin uitgetekend, die in de loop van de eerste helft van deze eeuw overboord werden gegooid. De vraag naar een universeel-historische ontwikkelingslijn werd gewisseld voor de vraag naar de tijd-ruimtelijk universele essentie van gezin en familie. Belangrijke vertegenwoordigers van de groep sociale wetenschappers die naar een gemeenschappelijke noemer onder alle gezinsvormen zochten, zijn Malinowski en Murdock (Weeda, 1981: 12-13). Malinowski

publiceerde in 1913 *The Family Among the Australian Aborigines*, waarin hij de 19de-eeuwse, evolutionistische stelling dat "primitieve samenlevingen" onvoldoende ver geëvolueerd waren om gezinnen te herbergen, van de tafel veegde. In plaats daarvan poneerde hij "the family" als een universele sociale institutie (Skolnick, 1987: 62). De empirische ondersteuning en tegelijk een verfijning van de universaliteitstheorie, werd vooral geleverd door Murdock in zijn boek *Social Structure*, een sleutelpublicatie voor de naoorlogse gezinssociologie uit 1949. Op basis van gegevens uit de etnografische literatuur en uit zijn databank over gezin, huwelijk en verwantschap in een 250-tal samenlevingen (zijn *Human Relations Area Files*), kwam hij tot een algemene en universele definitie van het gezin, die zich kenmerkte door een geprononceerd eenheidsbeeld. De fundamentele basiseenheid van alle gezinsvormen is het kerngezin, argumenteerde Murdock; gezinnen bestaan universeel en fundamenteel uit minstens één kerngezin, vaak uit combinaties ("like atoms in a molecule") van meerdere kerngezinnen. Elk kerngezin is een groep die (substantieel) een man, een vrouw en hun eigen of geadopteerde kinderen bevat en waarin (functioneel) coresidentie, economische coöperatie, ouderschap en partnerschap gecombineerd zijn. Worden dergelijke kerngezinnen substantieel of functioneel gesplitst, dan blijft geen gezin meer over (Murdock, 1949(1960): 1-12).

In de sociologie bleef het eenheidsbeeld van het gezin een kenmerk van de naoorlogse "standaard gezinstheorie" (Cheal, 1991: 3 e.v.). "The family has generally been treated by sociologists and historians as a unit and, as such, it is assumed that all individuals within it are, by and large, in a similar situation", schrijft D. Gittins (1993: 2). Invloedrijke functionalisten beschouwden het echtelijke gezin - de kerngezinsvorm die zij typisch achtten voor gemoderniseerde samenlevingen wegens de primordialeiteit van de partnerrelatie - als een eenheid qua functionaliteit en belang: functies als voortplanting, socialisatie, emotionele en materiële ondersteuning vallen in de schoot van het gezin noodzakelijk samen, stelden zij, en dat bindt alle gezinsleden tot één belangengroep (Winch, 1963: 425-429; Goode, 1971: 4-7; Parsons, 1974: 13-17). Parsons, bijvoorbeeld, overwoog de mogelijkheid niet dat de door hem geïdentificeerde gezinsfuncties met elkaar in conflict zouden kunnen komen. Evenmin hield zijn gezinstheorie rekening met mogelijke belangenconflicten binnen de gezinnen. De geslachtsspecifieke rolverdeling binnen het echtelijke gezin achtte hij in ieders belang. Hij voorzag niet dat moderne waarden als gelijkheid, zelfontplooiing en vrije keuze in conflict zouden kunnen komen met het belang van een stabiele gezinsbasis voor kinderen - een belang dat hij herhaaldelijk benadrukte (Chester, 1981).

Ondertussen hoort echtscheiding even goed bij het hedendaagse gezinsleven als werkloosheid bij de arbeidsmarkt. Duidelijk is dat echtscheiding binnen het functionalistische gezinsmodel niet anders dan als een pathologische desorganisatie van het gezin gezien kan worden. Een duurzame partnerrelatie vormt volgens dat model immers een noodzakelijke voorwaarde voor de geborgenheid en zekerheid van het gezinsleven, die voor iedereen maar vooral voor de kinderen belangrijk is. Na echtscheiding ontstaan volgens dezelfde logica twee halve of onvolledige, gebroken gezinnen. Zolang het statistische belang van echtscheiding in het westerse huwelijkssysteem marginaal bleef, werden die als deviant bestempeld. Toen de huwelijksinstabiliteit echter vanaf het midden van de jaren '60 zeer scherp begon te

stijgen, kon die terminologie niet meer aangehouden worden, mede omwille van de negatieve connotaties, aldus Scanzoni en Marsiglio (1993: 105-106).

Niet toevallig kwam precies in die jaren van scherp stijgende echtscheidingscijfers de Noord Amerikaanse gezinstherapie tot ontwikkeling. Gezinstherapeuten spoorden evenwel op een andere theoretische lijn dan de functionalistische. Het systeemdenken dat zij in de jaren '60 ontwikkelden knoopte in de sociologie aan bij het interactionisme van E.W. Burgess (Broderick, 1990: 172-177). Diens gezinsbegrip dateert uit 1926 en werd even klassiek als het eenvoudig was: "the family is a unity of interacting personalities". De eenheidsidee is hier minstens even geprononceerd als op de functionalistische lijn, zij het op een andere manier. Gezinsleden, zo stelde Burgess, mochten tot een gezamenlijke definitie van hun (gezins)situatie komen en dat kan door intensief met elkaar in interactie en communicatie te treden. Op die manier komen collectieve definities van ouderschap en partnerschap tot stand en daarenboven ontwikkelt het gezin zo "a concept of itself" (Cheal, 1991: 136-137).

Burgess had binnen de gezinssociologie een grote invloed maar in de ontwikkeling van een specifiek *systeemtheoretische* benadering van gezinnen waren vooral invloeden van buiten die discipline van belang. Een belangrijke pionier was Murray Bowen, die in de jaren '50 werkzaam was in de psychiatrie en het gezin zag als "an emotional unit of intimate relationships which persists through an extended period of time" (Hall, 1979: 24). Ook in de psychologie en de communicatiewetenschap groeide de belangstelling voor systeemtheorie. Maar de consoliderende impuls kwam in de jaren '60 vanuit gezinstherapeutische middens. Vanuit die hoek werd in 1961 het tijdschrift *Family Process* opgericht, dat van bij het begin systeemtheoretisch gekleurd was (Broderick, 1990: 172-177).

Deze bijdrage problematiseert de houdbaarheid van het eenheidsbeeld van gezin, een beeld dat zowel de macrosociologische analyses van de functionalisten als de microkijk "inside the family" van het systeem perspectief domineert. Daartoe confronteren de volgende paragrafen dat eenheidsbeeld met een gezinsvorm die kwantitatief sterk aan belang aan het winnen is en die grote wetenschappelijke belangstelling kent. De confrontatie op het spoor van het functionalisme werd elders beschreven (Van Bavel, 1994: 24-46, 51-65). Vandaag staat het systeem perspectief echter veeleer aan de orde: het is in de studie van het hedendaagse gezinsleven dominant aanwezig, vooral in de (erg produktieve) Noord Amerikaanse gezinswetenschap. De talrijke (toegepaste) gezinswetenschappelijke tijdschriften uit de Verenigde Staten staan bol van systeemtheoretisch jargon dat interdisciplinair maar niet noodzakelijk in een voor Europese sociologen vertrouwde betekenis gehanteerd wordt. Dat moet dus eerst verduidelijkt worden.

Binnen de logica van die systeembenadering poogt de analyse dan aan te tonen dat de schijnbare tegenstrijdigheid van bepaalde onderzoeksresultaten een artefact is van het eenheidsconcept van gezin. De argumentatie en verduidelijking van die stelling loopt via een confrontatie van de gezinssysteemtheoretische concepten met het onderzoek rond nieuwe stiefgezinnen dat binnen hetzelfde conceptueel kader werd opgezet. Die confrontatie zou gaandeweg een dieperliggend probleem scherp moeten stellen, met name de kloof die gaapt tussen theoretische concepten en empirische indicatoren. Na

een daarbij aansluitende, korte kritiek op een essentialistisch (of realistisch) gezinsbegrip, sluit het artikel dan af met een typering van de relatief nieuwe wijzen waarop hedendaagse gezinssociologen het gezinsbegrip onderzoeksklaar of operationaliseerbaar trachten te maken in de context van de enorme diversiteit in het gezinsleven.

2. NIEUWE STIEFGEZINNEN

"[I]n the meantime stepparenting is likely to focus in a particular way the dilemmas and tensions of modern family life", beweerde A. Giddens tien jaar geleden (1986: 134). Stiefgezinnen vormen sinds ongeveer een decennium inderdaad één van de meest onderzochte en becommentarieerde themata in gezinswetenschappelijke tijdschriften. In een stiefgezin is minstens één kind niet het biologische kind van één van de (soms vele) ouders. Voorheen, tot pakweg de Eerste Wereldoorlog, ontstonden stiefgezinnen vooral door hertrouw na verweeduwing. De hoge mortaliteit en hertrouwintensiteit maakten dat vele kinderen, na het overlijden van hun biologische vader of moeder, groot werden met een stiefmoeder of -vader in huis. Deze stiefgezinnen van het 'oude' type komen in dit artikel verder niet ter sprake. In 'nieuwe' stiefgezinnen zijn beide biologische ouders nog in leven maar ze hebben hun partnerrelatie verbroken en minstens één van hen heeft ondertussen een nieuwe partner. Ze ontstaan dus via hertrouw of ongehuwd samenwonen na (feitelijke of wettelijke) scheiding (vgl. Matthijs, 1986a en 1986b) (2).

Dergelijke stiefgezinnen zijn vandaag geen marginaal verschijnsel meer, al weet niemand precies hoeveel er in België gevormd (en ontbonden) worden. Statistieken bestaan wel van het jaarlijks aantal echtscheidingen, dus van het aantal wettelijke ontbindingen van wettelijk beklonken huwelijken. De stijging van dat aantal ontging niemand: van 4.500 in 1960 naar 22.000 in 1992. Deels op basis van N.I.S.-gegevens, deels op basis van buitenlandse cijfers, schat K. Matthijs (1988: 72) dat er bij ongeveer twee op drie echtscheidingen kinderen betrokken zijn. Dat zou dan betekenen dat tegenwoordig jaarlijks bij ongeveer 14.000 echtscheidingen minstens één kind betrokken is. Volgens survey-onderzoek heeft een ruime meerderheid van zowel mannen als vrouwen binnen de vijf jaar na echtscheiding een nieuwe 'vaste' relatie, heel vaak maar niet altijd binnen huwelijksverband. Of er ja dan nee kinderen aanwezig zijn, heeft in Vlaanderen nauwelijks invloed op het al dan niet hertrouwen (Matthijs, 1987), maar zijn ze er inderdaad, dan ontstaan 'nieuwe' stiefgezinnen. De voorbije jaren was ongeveer een kwart van het jaarlijks aantal huwelijken in België een hertrouw voor minstens één van beide partners, en ongeveer negen keer op tien was dat dan iemand met een echtscheiding achter de rug. Volgens een heel ruwe schatting zou zo door ongeveer 15% van het jaarlijks aantal huwelijksluitingen een stiefgezin gevormd worden, waarvan het leeuwedeel van het 'nieuwe' type (Boeykens, 1991) (3). Bovendien is het percentage buitenechtelijk geboren vooral sinds de jaren '80 fors gestegen, tot meer dan 10% (zie Matthijs, 1994). Vaak volgt na zulke geboorten een huwelijk, maar dat werd steeds minder het geval (Masui, 1987). En kinderen wiens ongehuwde ouders uiteen gaan, worden ook geconfronteerd met scheiding en nieuwe relaties, maar de officiële statistieken merken daar niets van.

Achter die cijfers gaat een relatief nieuwe sociale wereld schuil, met intermenselijk verkeer waarvoor in onze cultuur geen uitgestippelde routes en regels voorhanden zijn. Precies dat gebrek aan maatschappelijke 'ervaring' vonden sociologen heel interessant. Één van de eerste, nog steeds vaak geciteerde sociologische reflecties over nieuwe stiefgezinnen was dan ook getiteld "Remarriage as an incomplete institution". A. Cherlin (1978) zocht in dat artikel naar een verklaring voor de vaststelling dat de echtscheidingskans in hertrouwhuwelijken hoger ligt dan in eerste huwelijken. Hij argumenteerde dat hertrouwers met kinderen het heel moeilijk hebben door een gebrek aan geïnstitutionaliseerde handelingspatronen. De rollen verbonden aan de positie van stiefvader, stiefmoeder, stiefkind en andere posities uit het stiefnetwerk waarvoor - en dat is op zich al tekenend - termen nog ontbreken; die rollen zijn nog niet uitgekristalliseerd (4). Zo is er een duidelijk incesttaboe in kerngezinnen maar niet in stiefgezinnen, wat seksuele spanningen kan meebrengen tussen stiefbroers en -zussen of tussen stiefkinderen en -ouders. Of nog: gegeven de geïnstitutionaliseerde machtspositie van een vader ten aanzien van zijn kinderen, wat is dan die van een stiefvader ten aanzien van zijn stiefkinderen? Volwassenen leiden hun ouderlijke positie in westerse culturen over het algemeen uit een combinatie van twee bronnen af, schreven Furstenberg en Spanier (1984: 109-118): enerzijds uit hun functie als biologische ouder en anderzijds uit hun sociale functie als materiële en emotionele verzorger van en verantwoordelijke voor kinderen. In stiefgezinnen ontstaat echter een spanning tussen biologisch en sociologisch ouderschap. Stiefvaders, bijvoorbeeld, nemen vaak een pak ouderlijke taken op zich, terwijl uiteindelijk toch enkel de biologische vader als de 'echte' vader erkend wordt. Gezinstherapeuten ondervonden in dat verband dat in onze "représations collectives" van verwantschap bloedbanden zwaarder doorwegen dan sociale banden (zie Cottyn & Custers, 1992; vgl.: VSA-therapeuten Visher & Visher, 1990). Aan de andere kant is ons gezinsleven gewend eerst de partnerrelatie te ontwikkelen en dan pas relaties tussen ouders en kinderen; man en vrouw vestigen doorgaans eerst hun huishoudelijke privacy en autonomie als echtpaar, krijgen dan kinderen en 'stichten' zo een gezin. In stiefgezinnen is die fasering net omgekeerd: de ouder-kind relatie bestaat er al vóór de nieuwe partnerrelatie (zie o.a. Ihinger-Tallman, 1988: 29-31).

Dat alles heeft belangrijke gevolgen voor de gezinsbegrenzing, voor de perceptie van wat binnen en buiten het gezin hoort. Het is bijvoorbeeld goed mogelijk dat kinderen de nieuwe partner van hun gescheiden moeder niet als mede-gezinslid beschouwen, terwijl hun moeder dat wel doet. Andere kinderen tonen zich dan weer de (trotse) bezitters van twee papa's: één 'echte' en één nieuwe, een stiefvader. Vele varianten komen voor, zo rapporteert onderzoek naar de perceptie van gezinsgrenzen in nieuwe stiefgezinnen (zie: Gross, 1986; Isaacs & Levin, 1984; Isaacs e.a., 1987; Klee e.a., 1989).

Precies het gebrek aan een ondubbelzinnige gezinsbegrenzing is echter volgens therapeuten die systeemtheoretisch denken een belangrijke oorzaak van problemen in stiefgezinsituaties. Het concept *grensdefinitie* ("boundary definition") speelt inderdaad een sleutelrol in de systeembenadering van gezinnen. Wat die rol precies is, dat zou paragraaf 3.1 dadelijk moeten verduidelijken. Paragraaf 3.2 confronteert daarna theorievorming en onderzoek omtrent nieuwe stiefgezinnen binnen het geschetste, systeemtheoretische denkraam.

3. SYSTEEMTHEORIE EN NIEUWE STIEFGEZINNEN

De systeembenadering in de gezinswetenschap heeft drie fundamentele inzichten uit de algemene systeemtheorie overgenomen, die in de volgende paragrafen verder uitgewerkt worden. 1. Systeemtheoretici vatten gezin in de eerste plaats op als een *proces* en niet, zoals functionalisten deden, als een structuur (Broderick, 1990: 179). Dat proces wordt verstaan als een zich in tijd en ruimte ontwikkelend systeem, of zoals Kantor & Lehr in hun systeemtheoretisch standaardwerk *Inside the Family* stelden: "The concept of process is virtually coterminous with the concept of system" (Kantor & Lehr, 1975: 9). 2. Burgess' interactionisme hechtte reeds veel belang aan *communicatie* binnen gezinnen, noodzakelijk om tot gezinseenheid te komen. Geïnspireerd door de algemene systeemtheorie krijgt communicatie in gezinssysteemtheorieën een nog centralere plaats. 3. De eenheidsidee is sterk aanwezig via het concept "*begrenzing*", dat een derde centraal begrip is in de algemene systeemtheorie. Dit concept krijgt in wat volgt bijzondere aandacht omdat het met betrekking tot nieuwe stiefgezinnen sterk geïmpliciteerd wordt.

3.1 Gezin als systeem

Gezinnen als systemen concipiëren, betekent dat naast de systeemelementen ook de wederzijdse relaties daartussen en de grens tussen het gezinssysteem als geheel en zijn omgeving aangeduid worden (Kantor & Lehr, 1975: 10; Broderick & Smith, 1979: 112; Broderick, 1990: 178). De verdere bespreking gaat er van uit dat de gezinsleden de systeemelementen vormen, een optie die veruit de meeste maar niet alle aanhangers van gezinssysteemtheorieën nemen. Systeemtheorie richt zich echter niet zozeer op die eenheden maar vooral op de wederzijdse relaties ertussen (Broderick & Smith, 1979: 113-114). Daarom wordt deze benadering als *holistisch* gekarakteriseerd: de focus richt zich in theorie op de emergente kenmerken van het systeem eerder dan op de kenmerken van de samenstellende elementen (Broderick, 1990: 178; Hall, 1979: 23; Cheal, 1991: 66-67).

In de toepassing van systeemtheorieën op het gezinsleven (a) vertaalt de focus op relaties zich in de bijzondere aandacht voor *gezinssturing of -controle* via *communicatie*. (b) De benadering van gezin als een eenheid houdt verband met de notie *begrenzing* uit de systeemtheorie. (c) Het beschouwen van gezinsleden als systeemelementen brengt *gezinsontwikkeling* in het vizier: gezinnen wijzigen wanneer er leden (voor korte of lange tijd) bijkomen of afvallen.

3.1.1 Gezinssturing of -controle via communicatie

Gezinnen zijn *sociale* systemen, wat impliceert dat zij gebaseerd zijn op sociale interactie. Systeemtheoretici vatten die interactie op als *communicatie* in de breedste zin van het woord. Een belangrijke stelling uit de algemene systeemtheorie is dat systemen de capaciteit bezitten tot zelfcontrole via *feedback*. Deze capaciteit wordt ook toegeschreven aan gezinnen: vanuit systeemtheoretisch perspectief is de belangrijkste functie van communicatie het mogelijk maken van sturing en controle

via het doorgeven van informatie (Kantor & Lehr, 1975: 12; Broderick & Smith, 1979: 125; Broderick, 1990: 181-182; Cheal, 1991: 68-69). Informatie die het systeem bereikt vanuit de omgeving wordt systeem-input genoemd, en de respons die het systeem terug de omgeving inzendt, heet systeem-output. Het proces tussen in- en output wordt gestuurd door transformatieregels, die eigen zijn aan het systeem in kwestie. In de toepassing van systeemtheorie op gezinnen heten die dan *gezinsregels* (en de volksmond spreekt van 'de regels van het huis'). Ze bepalen de manier waarop in gezinnen gecommuniceerd en dus geïnterageerd wordt. Het is echter niet mogelijk voor elke denkbare sociale situatie (die een veelheid aan communicaties impliceert) een specifieke gezinsregel te hebben. Juist in die uitdaging zijn systeemtheoretici bijzonder geïnteresseerd: hoe reageren gezinnen op steeds veranderende situaties? Of in systeemjargon: welke transformatieregels worden toegepast ter verwerking van om het even welke input (Broderick & Smith, 1979: 114) ?

Transformatie- of gezinsregels kunnen hiërarchisch geordend worden. 1. Het laagste niveau bestaat uit gezinsregels of -normen die welbepaalde antwoorden op welbepaalde systeem-inputs voorschrijven (5). 2. Op een hoger niveau wordt het gezinssysteem geregeld of gestuurd via *cybernetische controle*. Dit niveau behelst een reflexieve communicatiestroom ("feedback"), waarbij gedragsoutputs teruglopen als nieuwe inputs naar een controlerend element ("a monitoring unit"). Deze informatie wordt dan vergeleken met een of ander criterium, bijvoorbeeld een waarde of een doel, op basis waarvan bepaald wordt of deze dan wel gene regel van toepassing is voor verder gedrag (en of er überhaupt wel een adequate regel voorhanden is) (6). 3. Het sturingsmechanisme op het derde controleniveau wordt *morfogenesis* genoemd, en verwijst naar de capaciteit van een systeem om de eigen structuur te wijzigen wanneer de bestaande rolverdeling, regels, normen en doelen niet "werken" gegeven een bepaalde (nieuwe, onbekende) input. Eventueel wordt in zo'n gevallen systeemexterne hulp bijgeroepen, bijvoorbeeld van familie, kapper, leraar, pastoor, therapeut of zelfhulpboek. Gezinnen zijn echter enkel in staat tot morfogenetische structuurwijziging zolang zij hun integriteit als een afzonderlijk, begrensd sociaal systeem kunnen behouden (Broderick & Smith, 1979: 115-122; Broderick, 1990: 186-188; Cheal, 1991: 68-69).

3.1.2 Gezinsbegrenzing

De probleemstelling van *Inside the Family* draait rond een ruimtelijke metafoer. De auteurs stellen dat ruimte, in zowel fysische als psychologische zin, een cruciale gezinsvariabele is. Vanuit die optiek willen zij een antwoord zoeken op twee fundamentele vragen: "How does a family set up and maintain its territory? How does it regulate distance among its own members?" (Kantor & Lehr, 1975: 6-7).

1. De eerste vraag verwijst naar de *externe begrenzing* van gezinssystemen: een gezin opvatten als een sociaal systeem impliceert altijd een differentiatie tussen wat tot het systeem en wat tot de omgeving behoort. De scheiding tussen die twee wordt in de literatuur aangeduid als de externe gezinsgrens ("family boundary"). Het gaat daarbij niet om een arbitrair bepaalde maar om een actief te construeren grens: gezinssystemen moeten energie besteden aan en regels ontwikkelen voor begrenzing

en grensbehoud. Kenmerkend voor sociale systemen is dat er noodzakelijk uitwisseling plaatsvindt over de externe grenzen heen. Om aan de noodzakelijke hulpbronnen te komen, moet elk sociaal systeem immers *transacties* aangaan met andere systemen. Daarom kunnen gezinsgrenzen nooit absoluut gesloten zijn; ze moeten steeds min of meer doordringbaar blijven. Anderzijds moet er toch een duidelijke grens gesteld worden tussen systeem en omgeving, zoniet gaat het eerste gewoon in het tweede op. Gezinnen zijn daarom nooit helemaal open noch gesloten systemen; ze situeren zich altijd ergens tussen die twee extreme polen. Relatief gesloten systemen laten slechts een erg beperkte input vanuit andere systemen toe; systemen die minder selectief informatie vanuit andere systemen toelaten, worden als relatief open gekarakteriseerd (Kantor & Lehr, 1975: 116-117; Broderick & Smith, 1979: 112-113; Pasley & Ihinger-Tallman, 1989: 46; Broderick, 1990: 183-190; Cheal, 1991: 69-70).

In welke mate gezinsgrenzen ook open zijn, ze moeten in ieder geval duidelijk zijn, zo stellen experts vanuit vooral therapeutische hoek; "a system needs to be sure of its components, that is, who is inside system boundaries physically and psychologically, and who is outside, physically and psychologically" (Boss, 1977: 142). Is dat niet het geval dan lijdt het gezin onder *grensambigüiteit* ("boundary ambiguity"): het is onzeker over wie wel en wie niet tot het systeem behoort. Dergelijke gezinnen zouden dan gekenmerkt worden door gebrekkige communicatie en desorganisatie, die tot psychosociale pathologieën aanleiding geven (Boss, 1977: 142-143; Boss & Greenberg, 1984: 536; Cheal, 1991: 69-70). Met name van nieuwe stiefgezinnen wordt gezegd dat ze vaak problemen hebben om te bepalen welke personen binnen en welke buiten het systeem staan (Visher & Visher, 1979: 209-212; Pasley & Ihinger-Tallman, 1989). Hierop wordt uitvoeriger ingegaan in paragraaf 3.2.

2. De tweede onderzoeksvraag van Kantor & Lehr, hoe een gezin omspringt met ruimte of afstand tussen de leden van het gezinssysteem, verwijst naar wat de *interne begrenzing* genoemd kan worden. Interne gezinsgrenzen differentiëren gezinsleden van elkaar, waarbij de afstand die erdoor gecreëerd of in stand gehouden wordt niet alleen in fysische maar ook in psychologische zin begrepen moet worden. Waar de externe gezinsgrenzen bepalen wie wel en wie niet tot het gezinssysteem behoort, regelen de interne grenzen op welke manier, met wie en wanneer gezinsleden deelnemen aan het gezinsleven. Met andere woorden zorgen ze voor de rolverdeling binnen het gezin. Daarbij moet onderscheid gemaakt worden tussen de grenzen rond individuele gezinsleden enerzijds (die bijvoorbeeld de rollen van vader, moeder, 19-jarige dochter en 11-jarige zoon differentiëren) en de begrenzing van interpersoonlijke subsystemen binnen het gezin anderzijds (bijvoorbeeld het subsysteem van de ouders en dat van de kinderen) (Kantor & Lehr, 1975: 23, 29; Boss, 1980: 446; Olson e.a., 1979: 9; Boss & Greenberg, 1984: 540-541; Pasley & Ihinger-Tallman, 1989: 46).

De afstand tussen leden van gezinssystemen wordt meestal getypeerd via concepten als "separateness" versus "connectedness", "disengagement" versus "enmeshment", "differentiation" versus "fusion", of "buffering" versus "bonding" (zie Olson e.a., 1979: 5-10; Broderick, 1990: 188-190). De concepten verwijzen telkens naar twee

polen op een schaal die de doordringbaarheid van de interne gezinsgrenzen aangeeft (links stond zonet telkens het begrip dat correspondeert met weinig doordringbare grenzen). Het is duidelijk dat de mate van "fusion" of "bonding" in gezinnen niet alleen kan verschillen naargelang de gezinsleden die in beschouwing genomen worden maar ook naargelang het moment. Met andere woorden kunnen voor langere of kortere tijd *coalities* gevormd worden, met wisselende coalitiepartners (7) (zie Kantor & Lehr, 1975: 31-33). Net als de externe kunnen de interne gezinsgrenzen nooit helemaal gesloten, noch helemaal open zijn; ze situeren zich altijd ergens ertussen. Voor gezinsystemen komt het er op aan, aldus gezinstherapeuten, een gezonde middenweg na te streven: "Among the founding fathers and mothers of the family therapy movement there was a particular insistence on the importance of a healthy balance between bonding and buffering. [...] Each made the point in his own vocabulary" (Broderick, 1990: 189). Een prominente "founding father" was Minuchin, die het belang benadrukte van duidelijke intergenerationele grenzen: het ouderlijke subsysteem moet duidelijk gedifferentieerd zijn van het subsysteem dat door de kinderen gevormd wordt, opdat de ouders hun rol als levenspartners en grootbrengers van kinderen ten volle zouden kunnen spelen. Wanneer de interne gezinsgrenzen niet duidelijk zijn, lijdt het gezin onder *rol- of grensambigüiteit*. Dit concept wordt dus zowel op interne als op externe begrenzing toegepast (Boss, 1980: 446; Boss & Greenberg, 1984: 541).

3. Olson en zijn medewerkers hebben gepoogd een synthese uit te werken van het grote aantal concepten dat binnen de systeembenadering circuleert omtrent interne en externe gezinsbegrenzing. Zij opteerden voor het overkoepelende begrip *gezinscohesie*, gedefinieerd als "the emotional bonding that family members have toward another" (Olson e.a., 1983b: 70). Het concept werd door de auteurs zo geoperationaliseerd dat het zowel interne als externe gezinsbegrenzing omvat. Gezinnen met een erg zwakke mate van cohesie ("disengaged families") onderscheiden zich door hun relatief open externe maar relatief gesloten interne grenzen en zwakke coalities. Er wordt weinig tijd gezamenlijk doorgebracht en elk gezinslid eist er in hoge mate een eigen fysisch en/of psychologisch "territorium" op. Gezinnen met een zeer grote cohesie ("enmeshed families") hebben relatief gesloten externe en slechts vage interne grenzen. Er wordt zoveel mogelijk tijd samen doorgebracht en gezinsleden hebben thuis weinig of geen individuele "privé-ruimte". Geen van beide extremen is optimaal voor het gezinssysteem; een gezonde mate van gezinscohesie houdt het midden tussen verstrikking ("enmeshment") en losmaking ("disengagement"), aldus de "equilibrium"-stelling van Olson en zijn medewerkers (Olson e.a., 1979: 5-11; Olson e.a., 1983b: 70, 73).

Gezinscohesie is slechts één van de drie dimensies in Olsons "Circumplex Model" van huwelijks- en gezinssystemen, naast de aanpassings- en communicatie-dimensie. Het aanpassingsvermogen ("adaptability") van gezinnen hoort bij het dadelijk te bespreken punt "gezinsontwikkeling". Communicatie heeft in het model de functie van faciliterende dimensie: een succesvolle communicatie is nodig om te komen tot een optimale cohesie en een optimaal aanpassingsvermogen (Olson e.a., 1983b: 69-71).

Structurele gezinskenmerken zoals grenzen en coalities vatten systeemtheoretici dynamisch op als voortdurend veranderende interactie- of communicatiepatronen. De komst van nieuwe gezinsleden en het weggaan van opgegroeide kinderen dwingen bijvoorbeeld tot grensaanpassingen, die tot wijzigingen in het communicatiepatroon leiden. Het gezinssysteem moet dus, ook in zijn begrenzing, als een zich *door de tijd* bewegend systeem opgevat worden ("an ongoing family system") (Broderick, 1990: 179, 184) Dat gebeurt via het concept *gezinsontwikkeling*.

3.1.3 *Gezinsontwikkeling*

De tijdsdimensie die in de systeembenadering zit, kan op twee manieren bekeken worden: enerzijds als klokke-tijd, in termen van seconden, minuten en uren, anderzijds als kalendertijd, in termen van dagen, weken, maanden, jaren of generaties. Het klokke-tijdspectief brengt het dagritme of de dagcycli van gezinnen in het vizier: ontbijt, vervoer naar school en werk, thuiskomst, avondmaal, slapengaan en dergelijke zijn belangrijke, steeds terugkerende gebeurtenissen in het gezinsleven. In kalendertijdspectief zijn in de eerste plaats weekcycli te onderkennen (zie verder Kantor & Lehr, 1975: 42-43, 78-89; Broderick, 1990: 184-185). Vanuit een nog breder tijdspectief ging de aandacht in systeemtheoretisch onderzoek echter vooral uit naar de gezinslevenscyclus en naar het socialisatieproces van kinderen. Hier sluit de systeembenadering aan bij respectievelijk de gezinsfasen- of gezinsontwikkelingsbenadering en bij de levensloopbenadering (Broderick, 1990: 185, 195; Broderick & Smith, 1979: 113; Olson e.a., 1983a: 114-115) (8).

Als "ongoing system" komen gezinnen op zowel korte als lange termijn in een groot aantal verschillende situaties terecht, die hen fataal zouden zijn als zij zich niet aan die wisselende situaties zouden aanpassen. Aan gezinnen die in staat zijn tot grensdefiniëring en -behoud en waarvan de controlehiërarchie naar behoren functioneert, wordt echter in de systeemtheoretische benadering een *aanpassingsvermogen* toegeschreven, dat is in wezen een capaciteit tot verandering. Dankzij dit kenmerk is het gezinssysteem daarenboven in staat te groeien in complexiteit en functionaliteit, is het kortom in staat zich te ontwikkelen (9) (Cheal, 1991: 70-72; Kantor & Lehr, 1975: 11).

Olson heeft het aanpassingsvermogen van gezinnen als dimensie in zijn "Circumplex Model" opgenomen, naast de cohesie- en de communicatiedimensie. "Adaptability" wordt gedefinieerd als "the ability of a marital/family system to change its power structure, role relationships, and relationship rules in response to situational and developmental stress" (Olson e.a., 1979: 12). Gezinnen moeten zowel tot continuïteit en stabiliteit als tot aanpassing en verandering in staat zijn, respectievelijk "morphostasis" en "morphogenesis". Net zoals op de cohesiedimensie houdt een goed functionerend gezin het midden tussen de twee. Een "chaotisch" gezinssysteem (extreem aan de ene kant) is te labiel om op termijn leefbaar te blijven; "rigide" gezinssystemen (extreem aan de andere kant) passen zich te weinig aan wisselende omstandigheden aan (Olson e.a., 1979: 12-13; Olson e.a., 1983a: 17; Olson e.a., 1983b: 70). Nieuwe stiefgezinnen neigen volgens therapeuten vaak te veel naar de extremen van de cohesie- en de aanpassingsdimensie.

3.2 Nieuwe stiefgezinnen als systeem

Veel systeemtheorie over nieuwe stiefgezinnen vloeide uit de pen van gezinstherapeuten, die zich baseerden op hun praktijkervaringen, dus ervaringen met een bijzondere subgroep uit de stiefgezin-populatie. Het eerste stuk van deze paragraaf vat de belangrijkste theoretische probleemvelden samen die zij hebben aangeduid met betrekking tot grensambigüiteit, cohesie en aanpassingsvermogen in nieuwe stiefgezinnen. In het tweede stuk worden die inzichten geconfronteerd met empirisch onderzoek.

3.2.1 *Nieuwe stiefgezinnen: grensambigüiteit, cohesie en aanpassingsvermogen*

1. *Grensambigüiteit* leidt, kort samengevat, tot communicatiestoornissen, die op hun beurt resulteren in slecht of niet functionerende feedback-controlemechanismen en dus het aanpassingsvermogen van gezinnen aantasten (Boss, 1977: 142): "If a family cannot clarify who is in and who is out of the family system (as in the case of ambiguous loss and separation), it cannot reorganize; the process of morphogenetic restructuring in the system is blocked, and the system is held in limbo" (Boss & Greenberg, 1984: 535). Een stilaan klassieke stelling van Amerikaanse gezinstherapeuten is dat nieuwe stiefgezinnen meer dan kerngezinnen lijden aan grensambigüiteit (Visher & Visher, 1979: 209-212; Pasley & Ihinger-Tallman, 1989; Cheal, 1991: 69-70). Zowel de interne als de externe begrenzing zou er onduidelijk zijn. Van belang is wel de grote diversiteit in het stiefgezinsleven voor ogen te houden. Zo zijn bijvoorbeeld stiefgezinnen niet allemaal even complex, wat gevolgen heeft voor het grensdefiniëringsproces. Een hertrouw waarbij slechts één ouder betrokken is, zal wellicht minder problemen hebben met dat proces dan een hertrouw waarbij beide partners reeds ouder zijn (Pasley, 1987: 212-213).

Externe grensambigüiteit - Uitgezonderd stiefouders die zelf nooit eerder met een partner hebben samengewoond, heeft iedereen die in een stiefgezinssituatie terecht komt één of meer primaire relaties gedeeltelijk of volledig, vaak op dubbelzinnige wijze verloren. Met sommige oude relaties wordt bijvoorbeeld niet meer samengeleefd hoewel het vaak gaat om nog steeds emotioneel en soms ook wettelijk betekenisvolle anderen. De aanwezigheid van kinderen uit vroegere relaties en de aanspraken van ex-partners op ouderlijke rechten en verantwoordelijkheden resulteren in gezinsgrenzen die meer doordringbaar zijn dan het geval was toen vader, moeder en hun kinderen nog in een intact kerngezin woonden. Dit kan zowel voor de ouders als voor de kinderen voor dubbelzinnige situaties zorgen (Visher & Visher, 1979: 24, 218; Walker & Messinger, 1979: 186, 188; Aerts, 1989: 118; Robinson, 1991: 115-116). Een mogelijke bron van ambigüiteit is de incongruentie tussen fysische en psychologische aan- of afwezigheid. Wanneer een stiefvader voor een kind bijvoorbeeld emotioneel afwezig is, wanneer het kind hem niet tot zijn of haar gezin rekent, terwijl die stiefvader fysisch duidelijk wél aanwezig is, resulteert dit in een hoge mate van grensambigüiteit. Ook de omgekeerde situatie zorgt voor ambigüiteit, wanneer iemand fysisch niet maar psychologisch wel in het gezin aanwezig is (bijvoorbeeld wanneer een ex-partner via de kinderen nog grote invloed uitoefent op het gezinsleven van een hertrouwde moeder) (Boss, 1977: 142-143; Boss

& Greenberg, 1984: 537, 540; Pasley, 1987: 207, 210; Walker & Messinger, 1979: 187-189).

Ook het feit dat leden van stiefgezinnen het vaak niet eens zijn over de ligging van de gezinsgrenzen, is een bron van ambiguïteit. Vooral de perspectieven van ouders en kinderen kunnen nogal verschillen. Dat een ouder zijn of haar partnerrelatie heeft verbroken, betekent immers niet dat de ex-partner geen significante ouderfiguur meer is voor de kinderen. Sommige hertrouwde vaders beschouwen de kinderen uit een vorige relatie, ook als die bij hun moeder wonen, als lid van hun nieuwe gezin terwijl hun nieuwe partner en/of hun stiefkinderen dat niet doen. Voor de leden van het huishouden van de bezoekouder is het inderdaad vaak niet duidelijk of kinderen enkel bij hen thuis te gast zijn, dan wel of ze echt tot het gezin behoren ondanks de andere woonplaats. Ook voor de kinderen zelf is het voortdurende heen en weer reizen tussen twee huishoudens een mogelijke bron van onzekerheid (Pasley, 1987: 209-210; Visher & Visher, 1979: 209-211, 218). Hertrouwde ouders willen vaak een nieuw gevoel van gezinseenheid vestigen en zij vragen adolescenten in huis daaraan mee te werken. Maar die zijn soms net dan in een fase van hun persoonlijke ontwikkeling gekomen waarin ze zich juist los willen maken van het huiselijke gezinsleven. Twee verschillende aanpassingstaken in de gezinsontwikkeling conflicteren in dat geval: enerzijds de taak een gezinseenheid te vestigen, anderzijds de taak adolescentie kinderen stilaan meer afstand te laten nemen van die eenheid (Visher & Visher, 1979: 176; Pasley, 1987: 213; Bakken & Romig, 1989: 83-85).

Symbolisch voor veel dubbelzinnigheid omtrent gezinsgrenzen zijn de familienamen (Pasley, 1987: 209). Nadat hun ouders gescheiden zijn, blijven kinderen doorgaans vaders naam dragen, hoewel ze meestal bij hun moeder wonen. Wanneer die laatste hertrouwt, is het gebruikelijk dat zij de familienaam van haar nieuwe echtgenoot gebruikt. De samenwonende moeder en haar kinderen dragen dan niet dezelfde naam. Behoren de kinderen tot de familie Pieters of tot de familie Janssens? Uit observaties tijdens hulpverlening leren de Vishers dat met de meer doordringbare gezinsgrenzen best omgegaan wordt door kinderen te beschouwen als lid van *twee* gezinseenheden. De relatief sterk open grenzen worden op die manier verduidelijkt zodat grensambiguïteit geminimaliseerd wordt. Dat vereist wel dat de volwassenen bereid zijn de rechten van kinderen en van de volwassenen in beide gezinnen te erkennen. Te vaak probeert een ouder de band van kinderen met de andere ouder af te snijden, wat voor grensconflicten zorgt die voor niemand wenselijk zijn (Visher & Visher, 1979: 210).

Interne grensambiguïteit - In de periode rond en na scheiding worden ouder-kind banden vaak zeer intensief aangehaald. Het gebeurt ook dat ouder- en kinderrollen voor bepaalde facetten omgekeerd worden of tenminste dat de grens tussen de twee vervaagt. Een wat ouder kind gaat soms gedeeltelijk een partnerrol vervullen, een rol van troost en vertrouweling, vooral voor de ouder met wie het samenleeft (Visher & Visher, 1979: 163-164; Keshet, 1980: 522; Pasley, 1987: 210-211; Robinson, 1991: 119, 134). Tijdens de verlofperiode is een ouder bezig een nieuwe partnerrelatie op te bouwen terwijl het ouder-kind subsysteem reeds gevestigd is. Wanneer de nieuwe partner dan komt inwonen of op het moment van de eventuele hertrouw, duiken vaak problemen op. Het koppel krijgt nauwelijks de tijd om aan de eigen

relatie te werken. Ze moeten die tijd immers delen met de reeds aanwezige kinderen, terwijl eventueel ook nog conflicten met de ex-partner(s) verwerkt moeten worden (Keshet, 1980: 519-521; Aerts, 1989: 119). De kinderen ervaren de hertrouw van een ouder waarmee zij soms een uitzonderlijk hechte relatie hadden opgebouwd meestal eerder als een verlies van die ouder dan als een winst van een nieuwe ouder. Als de periode tussen echtscheiding en feitelijke of wettelijke hertrouw kort is, is de kans daarenboven groot dat kinderen de scheiding nog niet verwerkt hebben en nog niet bereid zijn een nieuwe ouderfiguur te accepteren. Als de nieuwe partner voorgesteld wordt als een vervang-ouder, ervaren zij dit vaak als verraad (Visher & Visher, 1979: 162-164). Als er een lange periode lag tussen scheiding en hertrouw, dan heeft de bijzondere band tussen ouder en kind zich gedurende lange tijd kunnen ontwikkelen. Soms sliep een kind gedurende die tijd in dezelfde kamer als de ouder, deelde er eventueel het bed mee. "Remarriage disturbs the closeness of this relationship, and the child again experiences loss" (Visher & Visher, 1979: 164).

Jongeren die gedurende lange tijd als "oudste kind" een groter deel van de gezinsverantwoordelijkheid droegen, krijgen soms plots oudere stiefbroers of -zussen. Oudere dochters nemen vaak bepaalde moedertaken op zich en krijgen plots "concurrentie" van een oudere stiefzus of worden "vervangen" door een stiefmoeder. Een adolescent die na de echtscheiding "de man in huis" bij zijn moeder was, stoot plots op een stiefvader. Hoe kan hij ooit terugkeren naar de kindertijd en de autoriteit van die nieuwe man aanvaarden, die notabene later dan hijzelf in huis kwam (Visher & Visher, 1979: 170-172; Keshet, 1980: 522-523; Pasley, 1987: 210-211; Robinson, 1991: 134, 139)? In gezinssystemen die ontstaan na hertrouw zijn dus een aantal subsystemen aanwezig die reeds langer bestaan dan het partner-systeem, wat meestal niet het geval is na eerste, feitelijke of wettelijke huwelijken. Daardoor kunnen *triangles* ontstaan. Daarbij is er enkel directe communicatie tussen één dyade. Communicatie met het derde element gebeurt enkel via omwegen. Bijvoorbeeld: vader en dochter hebben het vaak samen over problemen met hun nieuwe vrouw/stiefmoeder, terwijl daarover met die vrouw zelf niet gesproken wordt. Dergelijke triangles belemmeren het goede gezinsfunctioneren (Visher & Visher, 1979: 212-214). Er kunnen ook triangles gevormd worden die de gebruikelijke, leeftijdsgebonden machtsverdeling in stiefgezinnen overhoop halen. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer biologische ouder en kind coalitie vormen tegen de stiefouder (Visher & Visher, 1979: 217, 220, 227; Keshet, 1980: 528-529; Robinson, 1991: 154). Dergelijke intergenerationele coalities worden volgens de Vishers beter vermeden: "In stepfamilies it is important for the couple to form a primary alliance so that the balance of power can rest with these adults" (Visher & Visher, 1979: 217).

Een bijzondere vorm van interne grensambigüiteit in nieuwe stiefgezinnen betreft tenslotte het incesttaboe. In eerste gezinnen, vóór scheiding en hertrouw, zijn de seksuele grenzen tussen broers en zussen via dat taboe absoluut gesloten ("incest boundary"). In stiefgezinssystemen zijn die grenzen niet zo vanzelfsprekend en duidelijk bepaald (Cherlin, 1978: 644). Dat kan voor seksuele spanningen zorgen tussen vooral adolescente stiefsiblings maar ook tussen stiefkinderen en stiefouders (Robinson, 1991: 139-140, 149-151; Visher & Visher, 1979: 176-177).

2. Zonder nog veel nieuwe voorbeelden te moeten geven, blijkt uit het voorgaande duidelijk dat het voor stiefgezinnen noodzakelijk is een groot *aanpassingsvermogen* te hebben, zonder evenwel in het extreem van de "chaos" te vervallen (zie paragraaf 3.1.3). Het systeem moet immers nieuwe, ongewone elementen in zijn werking integreren en zijn structurele kenmerken (zoals begrenzing) overeenkomstig aanpassen. Bijvoorbeeld: een stiefvader wordt geconfronteerd met "haar" kinderen bovenop "zijn" en eventueel "hun" nieuwe, gezamenlijke kinderen, een stiefkind met twee potentiële vaderfiguren. De leden van het stiefgezin komen in vele situaties terecht waarvoor geen kant en klare gezinsregels voorhanden zijn. Morfogenetische negotiatie en dus communicatie zullen in zulke situaties extra belangrijke mechanismen zijn om die aanpassing in goede banen te leiden (Visher & Visher, 1979: 211-225; Visher & Visher, 1982: 70-75; Pill, 1990: 187). Zo is het een belangrijke taak waarvoor het stiefgezin komt te staan, een evenwichtige gezinscohesie te bereiken. Observaties van gezinstherapeuten suggereren dat het cohesieniveau in nieuwe stiefgezinnen meestal iets lager ligt (er is meer "separateness") en dat de externe gezinsgrenzen er meer doordringbaar zijn. Gegeven de omstandigheden is dat ook best, al blijft een sterke koppel-band heel belangrijk (Walker & Messinger, 1979: 186; Visher & Visher, 1979: 208-210, 225-226; Idem, 1990: 8; Robinson, 1991: 118-119). Vooral de (stief)kinderen moeten meer emotionele en fysieke bewegingsvrijheid krijgen omdat zij bij twee huishoudens horen. Flexibele, wat lossere intra-gezinsbanden helpen hen om zich zonder al te veel problemen aan beide huishoudens aan te passen (Jacobson, 1979: 202-207; Visher & Visher, 1979: 162-176, 209; Walker & Messinger, 1979: 188-189; McGoldrick & Carter, 1989: 400-401, 407; Robinson, 1991: 135-137).

Tot zover de theorie die, zoals gezegd, vooral geïnspireerd werd door praktijkervaringen van vooral Amerikaanse gezinstherapeuten. In wat volgt wordt een overzicht gegeven van empirisch onderzoek dat die theorie wil toetsen aan "normale", niet-klinische populaties. De analyse betreft enkel onderzoek gepubliceerd na 1980, omdat de belangrijkste systeemtheoretische innovaties die hier relevant zijn en de belangrijkste theoretische literatuur rond nieuwe stiefgezinnen stammen uit het einde van de jaren '70.

3.2.2 *Empirisch onderzoek over grensambigüiteit, cohesie en aanpassingsvermogen*

1. Hoewel het concept zeer prominent aanwezig is in de stiefgezinsliteratuur, konden slechts twee publikaties van empirisch onderzoek worden opgespoord die *grensambigüiteit* in nieuwe stiefgezinnen expliciet thematiseren (10). Die bevestigden de stelling dat vooral de aanwezigheid van kinderen uit vroegere relaties oorzaak is van grensambigüiteit. Wanneer geen van beide hertrouwparters reeds kinderen had op het moment van hun huwelijk, werd immers zo goed als geen grensambigüiteit waargenomen. In de nieuwe stiefgezinnen daarentegen, waar ouder-kind relaties bestonden vooraleer het nieuwe echtpaar tot stand kwam, komt ambigüiteit frequent voor. Dat is vooral het geval wanneer een echtgenoot een kind heeft dat bij zijn of haar ex-partner woont of wanneer er een groot aantal verschillende "types" van kinderen aanwezig is (zowel "zijn" als "haar" en/of "hun"

kinderen) (Pasley, 1987; Pasley & Ihinger-Tallman, 1989). Deze vaststellingen rijmen perfect met de theoretische literatuur. De stelling dat grensambiguïteit resulteert in gezinsdysfuncties kon daarentegen niet bevestigd worden, althans niet vanuit de perceptie van de volwassenen. Dit gebrek aan samenhang is een belangrijke vaststelling omdat vanuit gezinstherapeutische hoek sinds jaren gehamerd wordt op de belangrijke, negatieve gevolgen van grensambiguïteit. Pasley en Ihinger-Tallman (1989: 50) bespreken een aantal mogelijke verklaringen voor deze anomalie - de geciteerde onderzoekers noemen de non-samenhang inderdaad een "anomaly". Het kan zijn dat grensambiguïteit, in tegenstelling tot wat de literatuur suggereert, geen invloed heeft op de aanpassing aan een tweede huwelijk ("remarital adjustment"), of zoals de auteurs het laconiek stellen: "many remarried spouses may not be troubled by ambiguous boundaries" (p. 50). De meeste empirische studies omtrent grensambiguïteit zijn immers uitgevoerd met betrekking tot gezinnen ontstaan na een eerste huwelijk. Het is mogelijk dat hertrouwers *verwachten* dat hun gezinsgrenzen meer ambigu zijn en er (daarom) ook mee om kunnen gaan. Verder is de steekproef die in deze studie geanalyseerd werd aselekt. Haar socio-demografische kenmerken zijn verdeeld als in de populatie. Het concept grensambiguïteit en de theorie errond is vooral door experts uit de gezinstherapie ontwikkeld op basis van observaties uit hun praktijk. Het gaat dan om een bijzondere groep gezinnen, namelijk die groep die bij hulpverleners heeft aangeklopt. Mogelijk heeft die juist problemen bij het omgaan met ambigüiteit, terwijl stiefgezinnen uit een "normale" populatie daar beter in slagen. Pasley en Ihinger-Tallman suggereren nog enkele alternatieve verklaringen, maar waar zij ten onrechte *niet* op wijzen, is dat bij deze studie enkel de (stief)ouders betrokken werden: het zijn hun item-antwoorden die geanalyseerd werden, niet die van hun (stief)kinderen.

Met die opmerking voor ogen loont het de moeite even te wijzen op een derde onderzoekspublikatie, die weliswaar niet expliciet op grensambiguïteit ingaat maar toch een aantal indicatoren van interne grensambiguïteit bevat. Interessant in deze context is dat het onderzoek ook (stief)kinderen bevroeg. In tegenstelling tot het onderzoek van Pasley en Ihinger-Tallman bevestigden de resultaten de stelling dat grensambiguïteit resulteert in gezinsdysfuncties. Maar de samenhang van grensambiguïteit met een gebrekkig gezinsfunctioneren wordt helemaal niet vastgesteld op basis van de scores uit het echtelijke subsysteem van de hertrouwparters, wel op basis van de antwoorden uit het subsysteem gevormd door stiefouder en stiefkind. In mank lopende stiefgezinnen schatten stiefouder en stiefkind hun relatie totaal uiteenlopend in en de ene beschouwt de andere vaak niet of met tegenzin als mede-gezinslid. De intergenerationele gezinsgrenzen zijn in dergelijke stiefgezinnen doorgaans vager dan in stiefgezinnen die zonder veel problemen functioneren (Anderson & White, 1986).

Zowat alle auteurs zijn het er over eens dat de aanwezigheid van kinderen uit vorige huwelijken de begrenzing van nieuwe stiefgezinnen vaak ambigu maakt. Het is dan ook een paradoxale zaak dat het schaarse onderzoek dat expliciet aandacht besteedt aan grensambiguïteit in nieuwe stiefgezinnen enkel het standpunt van het echtpaar weergeeft. Juist de gezinsgeografie bekeken vanuit het standpunt van stiefkinderen zou bijzonder leerrijk kunnen zijn, gegeven het feit dat zij vaak allerhande ouders, broers en/of zussen hebben, verspreid over twee huishoudens.

2. Op basis van theoretische overwegingen en op basis van gezinstherapeutische observaties stelt de hoofdmoot van de auteurs dat nieuwe stiefgezinnen meestal best functioneren op een cohesieniveau dat lager ligt dan in kerngezinnen. Aan flexibiliteit zouden stiefgezinnen daarentegen meer nood hebben, dus aan een hoger aanpassingsvermogen. Hierover bestaat meer empirisch onderzoek.

Wat de eerste gezinsvariabele betreft, bevestigen virtueel alle onderzoeksgegevens dat stiefgezinnen op een lager *cohesieniveau* functioneren dan kerngezinnen (Pink & Wampler, 1985; Peek e.a., 1988; Waldren e.a., 1990; Pill, 1990; Smith, 1991). De gerapporteerde samenhang van dit gegeven met een aantal indicatoren van wat genoemd wordt "healthy family functioning" lijkt echter op het eerste gezicht in tegenspraak met wat de theorie zegt: gezinscohesie werd gerapporteerd enerzijds positief te correleren met gezinssatisfactie en functioneel copinggedrag en anderzijds negatief met gezinsstress (Peek e.a., 1988; Waldren e.a., 1990; Pill, 1990). Hoe hoger het cohesieniveau, hoe "gezonder" voor het stiefgezin, zo lijkt het dus. Verder werden positieve samenhangen gevonden van cohesieniveau met huwelijksaanpassing, ouderlijke rolperformantie en de kwaliteit van co-ouderschapsrelaties (Roberts & Price, 1989). Hierbij moeten echter twee belangrijke opmerkingen gemaakt worden. Ten eerste mag niet uit het oog verloren worden dat het *gemiddelde* cohesieniveau volgens deze studies in stiefgezinnen lager ligt dan in kerngezinnen, ook in de als "gezond" bestempelde. De gevonden samenhangen situeren zich dus in stiefgezinnen allemaal op een lager cohesieniveau, wat uiteraard niet uit de correlatiecoëfficiënten af te lezen valt want daaruit is alle informatie omtrent dat niveau verdwenen. Uit de significant positieve correlatiecoëfficiënten tussen gezinscohesie en indicatoren van "healthy family functioning" trekt Waldren (e.a., 1990: 25-26) dan ook *ten onrechte* de conclusie dat stiefgezinnen net als, of zelfs nog meer dan, kerngezinnen een hoog cohesieniveau nodig hebben om goed te functioneren. De conclusie van Pill (1990) lijkt daarentegen zeer goed te rijmen met alle onderzoeksgegevens: "Evidently, higher levels of family cohesion, when attainable, were experienced as most satisfying. However, when the reality of stepfamily life precluded this possibility, the stepfamilies were able to modify their expectations, redirect their efforts, and derive pleasure from a more loosely bonded family" (p. 191).

De tweede opmerking die gemaakt moet worden bij de gebleken positieve samenhang tussen gezinscohesie en -"gezondheid", nuanceert meteen ook Pills besluit. *Geen enkele* besproken studie vond een samenhang tussen gezinscohesie en -dysfuncties wanneer die variabelen *vanuit de perceptie van stiefkinderen* gescoord werden. Immers, Pink en Wampler (1985) vonden wel een positieve samenhang van cohesie met een goede stiefvader-stiefkind relatie maar dan enkel tussen de respectievelijke stiefvader-scores; Pill (1990) vond wel een positieve correlatie tussen gezinscohesie en -satisfactie maar dan enkel tussen de scores van de (stief)ouders, niet tussen die van de (stief)kinderen. De andere besproken studies omtrent gezinscohesie steunden enkel op data afkomstig van de echtgenoten. Wanneer onderzoekers zulke gegevens toch op gezinsniveau interpreteren, zoals de meesten doen, maken ze dan ook een halsbrekende sprong. Grote steekproeven of vernuftig geconstrueerde meetinstrumenten vormen voor hen geen effectief vangnet.

Op de neiging van systeemtheoretische onderzoekers om echtgenoten te beschouwen als betrouwbare woordvoerders van ganse gezinssystemen, wordt onmiddellijk ingegaan. De tot nu toe gemaakte opmerkingen gelden echter onverminderd met betrekking tot het *aanpassingsvermogen* in stiefgezinnen. Dat vermogen bleek enerzijds positief gecorreleerd te zijn met gezinssatisfactie (Pill, 1990) en copinggedrag en anderzijds negatief met gezinsstress (Waldren e.a., 1990). Pink en Wampler (1985) vonden daarenboven dat het relatief lage aanpassingsvermogen in stiefgezinnen samenging met minder goede stiefvader-stiefkind relaties. Al deze samenhangen zijn in overeenstemming met wat de literatuur rond stiefgezinnen suggereert. Maar opnieuw zijn ze *allemaal* gebaseerd op percepties van (stief)ouders; ze gelden *niet* voor de percepties van (stief)kinderen.

3.3 Discussie

De systeemtheorie wil het gezin bij uitstek holistisch benaderen als een geheel dat meer is dan de som van zijn delen, terwijl het systeemtheoretische onderzoek zich meestal beperkt heeft tot het analyseren van de (stief)ouderlijke percepties. Volgens auteurs die stiefgezinnen systeemtheoretisch benaderen, bekleden kinderen een cruciale plaats in het stiefnetwerk, terwijl vele besproken onderzoekers het standpunt van (stief)kinderen niet gehoord hebben.

Die twee conclusies *lijken* twee tegenstrijdigheden maar dat is inderdaad alleen maar schijn. De percepties van (stief)ouders werden immers wel degelijk, in overeenstemming met de systeemtheoretische imperatieven, holistisch geïnterpreteerd. De systeemtheorie wil zich niet zozeer richten op gezinsleden maar op de *relaties* ertussen. Die laatste zijn uiteraard niet ondervraagbaar zodat onderzoekers node hun analyse moeten baseren op de kijk die gezinsleden op hun gezinsrelaties hebben. Immers: langdurige observaties ter plaatse, die eventueel toch een beter alternatief zouden bieden, worden door gezinsleden (en beheerders van onderzoeksbudgetten) doorgaans als hoogst vervelend ervaren. Dat onderzoekers zich dan vooral richten tot (stief)ouders en veel minder tot (stief)kinderen, is niet toevallig. Net zoals voor rechters, die in echtscheidingszaken kinderen veel minder horen dan de scheidende ouders, speelt misschien ook voor onderzoekers de overweging dat kinderen moeilijker ondervraagbaar zijn. Daarnaast zijn echter ook in (de wortels van) de gezinssysteemtheorie zelf factoren te onderkennen die het enerzijds overmaats horen van het koppel-subsysteem en het anderzijds ondermaats luisteren naar kinderen en hun sibling-subsysteem kunnen verklaren (11). Het concept "huwelijksaanpassing" stamt reeds uit het interactionisme van Burgess, de voorloper van de systeemtheorie binnen de gezinssociologie. Burgess veronderstelde reeds dat de sleutel van een succesvol gezinsleven bij het koppel lag. Een goede huwelijksrelatie is essentieel, zo niet een garantie voor goede gezinsrelaties, luidde zijn stelling, die nadien niet meer uit de handboeken voor gezinstherapeuten verdwenen is. Systeemtheoretische sleutelautoeurs hebben ze ook overgenomen. Zo stelt Olson (e.a., 1979: 9) dat "[a] strong marital coalition correlates with balanced family cohesion" en hij citeert met instemming uit een publikatie van gezinstherapeut V. Satir uit 1964: "The parents are the architects of the family and the *marriage relationship* is the key to all other *family relationships*" (p. 9, cursivering in origineel; zie ook: Crosbie-Burnett, 1984).

Uit het net besproken onderzoek dat zich niet beperkte tot de analyse van gegevens afkomstig uit het echtelijke subsysteem, blijkt echter dat die stelling alvast in nieuwe stiefgezinnen vaak helemaal niet opgaat.

De centrale theoretische concepten uit de systeembenadering, waaronder cohesie en aanpassingsvermogen, hebben betrekking op het gezinssysteem als geheel. Deze concepten en het gezinsbegrip zelf worden realistisch opgevat in de wetenschapsfilosofische zin van het woord: systeemtheoretisch onderzoek tracht de "ware waarde" van gezinnen op elk concept te achterhalen door voor de verschillende dimensies ervan geldige empirische indicatoren te zoeken. Maar die vertaling van theoretische concepten in termen die gebruiksklaar zijn voor onderzoek (de operationalisering) moet noodgedwongen via de "omweg" van individuele gezinsleden. Onderzoekers hebben zich daar bij de interpretatie van hun resultaten zelden rekenschap van gegeven. Door een systeemtheoretische bril bekeken, zijn antwoorden van gezinsleden op de hen voorgelegde items schattingen van gezinskenmerken. De mogelijkheid dat die antwoorden standpunten van gezinsleden *als individuen* vertegenwoordigen, gaat schuil achter een blinde vlek op die bril. Dat samenhangen tussen gezinsconcepten verschillen naargelang het gezinslid dat de concepten een empirische waarde gaf, "kan" systeemtheoretisch niet. Op empirisch niveau is het niet zelden een feit gebleken. Zulke empirische onderzoeksresultaten vormden dan een theoretische anomalie.

Hier houdt de *case study* van het systeemtheoretisch onderzoek rond nieuwe stiefgezinnen op. Twee trekken van het systeemtheoretische gezinsconcept zijn hand in hand als problematisch komen bovendrijven, namelijk het beeld van het gezin als eenheid en het beeld van gezin als objectieve realiteit waar wetenschappers de "ware" kenmerken van trachten te achterhalen. Vraag is dan of gezinsonderzoekers die op de besproken lijn sporen, niet de trein van een aantal systeemtheoretische innovaties gemist hebben, innovaties binnen een algemenere systeemtheorie die nauwelijks sporen hebben nagelaten op het eiland van de gezinswetenschap. Ik ga op die vraag niet in omdat ik dat niet met de nodige kennis van zaken zou kunnen doen. Wat uit literatuurstudie wel blijkt, is dat de aangehaalde, problematische trekken niet typisch zijn voor de systeembenadering binnen de gezinssociologie. Ook het functionalistische denkraam hanteert een realistisch eenheidsbeeld van gezin (zie Van Bavel, 1994: 47-57, 103). Beide denkramen hebben bovendien met elkaar gemeen dat hun gezinsbeeld geijkt is aan het kerngezin, dus aan de eenheid van man, vrouw en hun kinderen. Het paste in de kraam van veel gezinssociologen dat de systeembenadering zeer compatibel was met het functionalisme, zelfs in die mate dat de benadering al eens een "micro-functionalisme" is genoemd. Onder andere door de evenwicht-zoekende kwaliteiten van gezinnen te onderstrepen, nam de systeembenadering een trek van het functionalisme over (vgl. Cheal, 1991: 66-67, 72-76). Ook het beschouwen van het (echt)paar als de meest centrale gezinsrelatie, heeft de gezinssysteemtheorie gemeen met het functionalisme. Niet toevallig werden die aanname en het eenheidsbeeld van gezin door een aantal gezinssociologen steeds meer in vraag gesteld in een periode waarin de echtscheidingscijfers in moderwesterse landen spectaculair begonnen te stijgen.

4. ALTERNATIEVE GEZINSCONCEPTEN

In zijn boek *Family and the State of Theory* (1991) werkt de Canadese socioloog D. Cheal de these uit dat rond het midden van de jaren '70 de gezinssociologie een eigen "Big Bang" meemaakte, die een impliciete consensus rond (de wetenschappelijke studie van) het gezin vernietigde. Niet dat er voorheen geen gezinstheoretische onenigheid zou geweest zijn, integendeel. Er bestond, net als in andere subdisciplines, een grote diversiteit aan theorieën en theorie'tjes, maar onderliggend waren een aantal gemeenschappelijke uitgangspunten aan te duiden. Een daarvan was dat die diversiteit slechts een wetenschappelijk tussenstadium vormde, dat geleidelijk overwonnen zou worden door het kritisch en rigoureuze wetenschappelijk evalueren en systematiseren van bestaande theorieën. Dit ideaal van "theory unification" hoorde bij een positivistische wetenschapsopvatting. Een tweede onderliggend uitgangspunt in wat Cheal "standaard gezinstheorie" noemt, was dan ook dat in het gezin een in tijd en ruimte universele essentie waarneembaar is. In woorden uitgedrukt zou die essentie dan de objectieve, ware definitie van het gezin uitmaken. Eensgezindheid over één woordelijke uitdrukking daarvan was er niet, maar impliciet bestond wél consensus omtrent de op te nemen basiskenmerken. Impliciet luidde het eensgezind, aforistisch uitgedrukt: de kern van het gezin is het kerngezin. Die eensgezindheid kwam vanaf de jaren '70 onder druk te staan. Op het einde van die jaren kon een groep prominente gezinssociologen, die het ideaal van "theory unification" in praktijk trachtten te brengen, het gezinsbegrip nog als *primair* karakteriseren: "Primary terms are those that are commonly understood in the scientific community but extremely difficult to define" (Burr, Hill e.a., 1979: 17). Een kleine tien jaar later acht Settles (1987) het onwaarschijnlijk dat wetenschappers nog overeenstemming zouden bereiken over wat ze wel en niet bedoelen met "gezin". Trost stelt ronduit: "Evidently no one 'knows' what a family is; our perspectives vary to such a degree that to claim to know what a family is shows a lack of knowledge" (1990: 442).

Voor theorieën die vertrekken van het heersende eenheidsbeeld van gezin, vormen nieuwe *stiefgezinnen* een anomalie. Het bestuderen van voortplanting, seksualiteit, co-residentie, materiële coöperatie, reproductie, socialisatie, persoonlijkheidsstabilisatie (kaderend binnen de functionalistische traditie) en interne en externe gezinsgrenzen (vanuit een systeemtheoretisch perspectief), levert immers vaak verschillende gezinsbeelden op naargelang de optiek van ouder, stiefouder, kind of stiefkind gekozen wordt (12). Meteen wordt daardoor echter ook elk realistisch gezinsbegrip - 'realistisch' in de wetenschapsfilosofische betekenis van het woord - uitgedaagd. Wanneer nog gesproken wordt over 'het' of 'een' gezin, rijst immers de pertinente vraag over *wiens* gezin het gaat. Het wordt dan erg moeilijk het gezinsbegrip nog te beschouwen als louter de talige vertegenwoordiger van een buitentalige, objectieve gezinsrealiteit. Onderzoekers en theoretici die rond nieuwe stiefgezinnen werken komen tot de schijnbaar triviale (her)ontdekking dat gezin in de eerste plaats een woord is, dat niet in een onproblematische verhouding staat tot wat ermee bedoeld wordt. Met andere woorden: niet alleen de betekenis maar ook de betekenaar van "gezin" wordt geproblematiseerd (13).

Dat in vraag stellen van gevestigde gezinsbegrippen vanuit onderzoek en theorie rond nieuwe stiefgezinnen, gebeurt zeker niet in een wetenschappelijk en maatschappelijk

vacuüm. Het moet integendeel gesitueerd worden binnen bredere, zowel binnen- als buitenwetenschappelijke evoluties. Het eenheidsbeeld en realistisch begrip van gezin waren aspecten van wat sommige auteurs "mainstream" of standaard gezinstheorie noemen. Die denkt en werkt, aldus deze auteurs, vanuit een positivistisch wetenschapsbeeld dat stamt uit de tijd waarin de sociale wetenschappen ontstaan zijn en dat door wetenschapsfilosofen sinds lang en vooral sinds de jaren '70 ook door steeds meer gezinswetenschappers verworpen wordt (Sprey, 1988: 875-881; Thomas & Roghaar, 1990: 137-138; Cheal, 1991: 3-9, 14-18). Dat verwerpen van het positivistische wetenschapsbeeld heeft in de sociale wetenschappen geleid tot een *linguïstische ommekeer* ("the linguistic turn"). Die ommekeer hield in dat sociale wetenschappers aan taal een veel centralere plaats gingen toekennen in het maatschappelijk leven en in sociale theorie erover (Craib, 1992: 20, 41-43). In de gezinssociologie werd die optie onder andere door Jetse Sprey (1990) verdedigd. De erkenning dat gezin in de eerste plaats een woord is, moet in die linguïstische ommekeer gesitueerd worden. Sindsdien is er een groeiend aantal gezinswetenschappers dat zich toelegt op het bestuderen van wat collectieve of individuele actoren met het woord bedoelen, hoe die betekenis tot stand komt en hoe en met welke doeleinden ermee omgegaan wordt. Met andere woorden groeide de wetenschappelijke interesse voor sociale gezinsdefinïering (Levin, 1993; Trost, 1990), voor gezinsvertoog ("family discours"; Gubrium & Holstein, 1993) en voor gezinsideologie (Bernardes, 1985).

Onder andere studies gevoerd vanuit die "nieuwe" gezinswetenschappelijke interesse leidden tot het uiteenvallen van het eenheidsbeeld van gezin. D. Gittins schrijft in dat verband: "[I]t soon becomes evident that a wide gap exists, and has existed, between discourses about 'the family' and how individuals actually live their lives" (1993: 2). Daarnaast werd het eenheidsbeeld nog vanuit minstens twee andere hoeken op de helling gezet. Ten eerste pleitten academische feministen op basis van theorie-strategische overwegingen voor een deconstructie of decompositie van het gezinsconcept en zij wisten zich daarbij gesteund door de invloedrijke stelling van Jessie Bernard dat er reeds met betrekking tot het huwelijk steeds twee visies zijn: die van hem en die van haar ("his' and 'her' marriage") (Cheal, 1991: 13-17). Ten tweede worstelden onderzoekers die de levensloop van gezinseenheden trachtten te beschrijven met de (terug) toenemende gezinsdiversiteit, niet in het minst met de diversiteit ontstaan door echtscheiding en hertrouw. Op zoek naar alternatieven ging een aantal onderzoekers vanaf de jaren 1970 niet meer het gezin als eenheid van analyse nemen maar het individu. In de levensloop-benadering zijn het individuen die doorheen de tijd gevolgd worden in hun gezinsstichtende, -opbouwende, -reorganiserende en -ontbindende activiteiten (Aldous, 1990: 572-573; Bernardes, 1986: 593; Cheal, 1991: 139-141; Scanzoni, 1987: 402-403).

Zonder nog verder op de aangestipte punten te kunnen of moeten ingaan, is het duidelijk dat het vandaag binnen de gezinssociologie een discussiepunt geworden is of gezin wel als een basiseenheid van analyse kan worden beschouwd. Een nog fundamenteeler discussiepunt, dat verbonden is met de gesignaleerde linguïstische ommekeer, is of wetenschappers wel "kenners" van gezinnen (kunnen) zijn; of zij (kunnen) "weten" wat gezin is, en of er überhaupt wel een objectieve gezinsrealiteit bestaat (Cheal, 1991: 125-126). Deze "verwarring" onder gezinsexperten

weerspiegelt volgens Trost (1990: 433) de enorme variëteit aan gezinsdefinities die door leken gehanteerd wordt. Ondertussen stelt dit de gezinssociologische theorievorming en onderzoekspraktijk voor een grote uitdaging. Elke wetenschappelijke onderneming veronderstelt immers dat een domein in de wereld wordt afgebakend waarover de experts zich gezamenlijk buigen en waarover zij hun bevindingen intersubjectief kritisch toetsen. In de concrete onderzoekspraktijk is het essentieel dat de eenheid van analyse afgebakend of gedefinieerd wordt (Cheal, 1991: 125). Sinds een aantal jaren worden dan ook vele pogingen tot afbakening in de vakbladen gepubliceerd; "At present, increased awareness of diversity in family life is leading a number of social scientists into a conscious concern with *redefining* units of analysis, in ways that are appropriate to contemporary conditions" (Cheal, 1991: 125, cursivering in origineel).

4.1 Pogingen tot afbakening

Cheal observeert bij gezinstheoretici vier grote categorieën van herdenkingen van het gezinsbegrip, te weten "concept specification", "concept abandonment", "concept displacement" en "concept expansion" (Cheal, 1991: 126-132).

Het gezinsbegrip beperken - Sommige gezinssociologen stellen voor het gebruik van het gezinsbegrip te beperken tot een cultureel en historisch specifieke samenlevingsvorm ("concept specification"). Zij bepleiten het behoud van een Murdockiaanse gezinsdefinitie, zonder echter vast te houden aan de universaliteitsaanspraak. Zij erkennen dat het kerngezin een sociaal, cultureel en tijd-ruimtelijk specifieke samenlevingsvorm is, een produkt van een langdurig moderniseringsproces (staatsvorming, bureaucratisering, urbanisatie, industrialisatie). Momenteel leeft een groot aantal mensen nog binnen die gezinsvorm, een groot aantal anderen leeft erbuiten, in alternatieve samenlevingsverbanden. Het is voor hen een sociologisch interessante empirische vraag of het moderne gezin zal blijven bestaan als cultureel ideaalbeeld en als feitelijke samenlevingsvorm (Cheal, 1991: 126-128; voor een toepassing, zie Taubin & Mudd, 1983).

Het gezinsbegrip laten vallen - De tweede en meest radicale categorie wetenschappers argumenteert dat "gezin" een lekebegrip is dat beter uit de wetenschappelijke terminologie zou verdwijnen ("concept abandonment"). Zij benadrukken het belang van een scherp onderscheid tussen leketaal en wetenschappelijke concepten, tussen sociale en sociologische terminologie. Wat vooral vermeden moet worden, is dat het wetenschappelijke symbolensysteem gewoon de dominante cultuur zou weerspiegelen door een te sterke waarden geladenheid en verbondenheid met buitenwetenschappelijke emoties. "Gezin" is hen een cultureel en historisch te specifieke term. Het grote aantal samenlevingsverbanden dat niet te vatten is in termen die van toepassing zijn op het "normale", "echtelijke" of "traditionele" gezin, kan moeilijk nog als "alternatief" of "afwijkend" beschouwd worden, stellen auteurs uit deze categorie (Cheal, 1991: 128-129). Eén van hen is J. Scanzoni, Het gezinsbegrip, aldus Scanzoni, wortelt direct in "folk definitions of reality" en gezinswetenschappelijke onderzoeksvragen zijn een rechtstreekse weerspiegeling van de concrete, praktische problemen waar huwelijks-

partners en gezinsleden mee worstelen (Scanzoni, 1987: 403-406). Scanzoni stelt de gezinswetenschappers van vandaag daarom een nieuw paradigma voor, één dat de focus richt op primaire relaties of "close relationships". Huwelijken en ouder-kind relaties zijn voorbeelden van zulke relaties, naast vriendschappen of langdurige verliefdheden (Scanzoni, 1987: 406-407; Scanzoni e.a., 1989).

Het gezinsbegrip als voorwerp van sociologische theorie - Net als de vorige erkent deze groep, waarbinnen Cheal zichzelf situeert, dat "gezin" in de eerste plaats een term is uit de "everyday stock of knowledge about the social world". De buitenwetenschappelijk beelden van "gezin" worden echter niet genegeerd of verbannen uit de wetenschap maar krijgen daarbinnen een andere plaats ("concept displacement"): het gezinsbegrip zelf wordt tot voorwerp gemaakt van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. De interesse gaat dan uit naar de wijze waarop het gezinsconcept sociaal geconstrueerd wordt in verschillende socio-culturele ruimtes (Cheal, 1991: 130-131). J. Bernardes, een vertegenwoordiger van deze categorie, vertrekt eigenlijk van het standpunt van D.H.J. Morgan, die stelde: "The very term 'family' used without qualification or quotation marks is constantly an act of collaboration (often disguised) between the analyst and the member or social actor" (Morgan, 1979: 15). Om zulke collaboratie te vermijden, doet Bernardes een driedelig voorstel: "first, to reject entirely the concept of 'the family' as a sociological operand; second, to admit the concept of 'the family' into sociological debate only as reflecting everyday usage; third, to indicate this specification of the concept by always enclosing it and related terms in quotation marks (e.g. 'the family', 'The Family', 'family life', 'family sociology')" (Bernardes, 1986: 594).

Op een internationale bijeenkomst van gezinssociologen heeft Bernardes de logische implicatie van dat voorstel verdedigd: "We must not define 'the family'!" (Bernardes, 1993: 35). De oeverloze discussies van sociologen rond formele definities van gezin hebben geen enkele zin en zijn zelfs gevaarlijk omdat, aldus Bernardes, "they are literally 'Doing Things with Words': such words can and do change peoples lives or reinforce certain patterns of behaviour" (Bernardes, 1989: 3). Sociologen moeten integendeel kritisch onderzoeken hoe sociale actoren zelf "gezin" in hun alledaags taalgebruik op een ideologische, abstracte en universalistische manier definiëren (Bernardes, 1986: 597).

Het gezinsbegrip uitbreiden - Deze laatste groep gezinssociologen neemt een positie in die het tegenovergestelde is van die van de eerste groep: het gezinsconcept wordt niet voorbehouden voor een specifieke samenlevingsvorm maar integendeel wordt getracht het zo te definiëren dat het een zo breed mogelijk spectrum van samenlevingsvormen incorporeert. Gezinsvormen die voorheen als "alternatief" bestempeld werden, moeten in het vernieuwde gezinsconcept binnen de gewone, algemene gezinsdefinitie vallen; de diversiteit moet *binnen* een algemene en/of abstracte gezinsdefinitie gevat worden. Binnen die definitie zouden dan specifieke gezinsvormen onderscheiden kunnen worden, waarvan Murdock's kerngezin of Parsons' echtelijk gezin voorbeelden zijn *naast* éénoudergezinnen, stiefgezinnen, homo-gezinnen enzovoort (Cheal, 1991: 131-132). De herdenking van het gezinsbegrip door de Zweedse gezinssocioloog Jan Trost hoort duidelijk in deze categorie thuis. Hij gaat akkoord met de stelling dat wetenschappers *het* gezin beter

niet zouden definiëren omdat *het* gezin niet bestaat (Trost, 1988: 301). Wanneer gezinnen fundamenteel als een *groep* benaderd worden, dan kunnen ze, net als elke groep, ontleed worden in dyadische eenheden. Georg Simmel benadrukte in zijn *Soziologie* dat de dyade de enige groep is die helemaal ophoudt te bestaan wanneer één lid verdwijnt. Andere groepen blijven bestaan als groep wanneer er één verdwijnt. De kleinst mogelijke gezinsvorm, opgevat als een groep en afgezien van andere criteria, bestaat dus uit één dyade. Andersom kunnen complexere gezinsvormen uiteengelegd worden in dyadische eenheden (Trost, 1988: 303; 1993: 92-93). Een analoge redenering volgde Murdock in zijn klassieker *Social Structure*, waarin hij het kerngezin poneerde als de basiseenheid van alle gezinsvormen (zie paragraaf 1). Een grote diversiteit aan gezinsvormen uit allerlei culturen werd door en na hem ontleed als combinaties van kerngezinnen. Trost inspireerde zich expliciet op Murdock's benadering maar ging over tot een dissectie van het kerngezin: waar Murdock kerngezinnen combineerde, daar combineert Trost partnereenheden, kind-ouder eenheden en andere dyades op verschillende manieren tot complexere gezinsvormen (Trost, 1988: 303-306; 1993: 93-94) (14). Een algemene definitie van gezin zou er dan als volgt uit kunnen zien: "if a group consists of at least one parent-child unit and/or at least one spousal unit, the group is a family" (Trost, 1988: 307).

4.2 Gezinsconcepten in de onderzoekpraktijk: een typologie

De verschillende manieren waarop hedendaagse sociologen het gezinsbegrip theoretisch aan het herdenken zijn, hebben methodologische implicaties die in een typologie kunnen worden ondergebracht op basis van twee criteria (15). Ten eerste: geeft de onderzoek(st)er zelf een bepaling van wat zij of hij met "gezin" bedoelt, of wordt het definiëren van gezin overgelaten aan de bestudeerde sociale actoren zelf. De eerste optie heet in de typologie de *object-benadering*: de gezinswetenschapper stelt een aantal criteria voorop die het voorwerp (of geldigheidsveld) van het onderzoek afbakenen. Zij of hij kan ook de *constructie-benadering* volgen. Het onderzoek richt zich dan in de eerste plaats op de sociale constructie van het gezinsbegrip, op wat sociale actoren zelf onder hun of een gezin verstaan. Het onderscheid tussen de twee benaderingen mag niet geïnterpreteerd worden als een onderscheid tussen juist en verkeerd, echt en denkbeeldig, waar en onwaar, wetenschappelijk verantwoord en onverantwoord, waardenvrij en ideologisch of universeel en particularistisch. Waar het om gaat is of de wetenschapper al dan niet zelf gezin vooraf definieert. Het tweede criterium in de typologie is of de definitie slechts een zeer beperkt deel van de mogelijke samenlevingsverbanden als gezin beschouwt (en dus *exclusief* is) dan wel een breed spectrum aan op het eerste gezicht zeer verschillende samenlevingsverbanden incorporeert (en dus *inclusief* is). Het onderscheid tussen exclusieve en inclusieve definities is uiteraard relatief.

De net besproken herdenkingen van het sociologisch gezinsconcept, kunnen op basis van deze twee criteria getypeerd worden. De auteurs die D. Cheal onder zijn eerste categorie herdenkingen van het gezinsbegrip plaatste ("Het gezinsbegrip beperken"), zullen in hun onderzoek een objectieve en exclusieve gezinsdefinitie hanteren, zoals Taubin en Mudd (1983) deden. Trost (1988; 1993) volgt ook een object-benadering maar dan een inclusieve ("Het gezinsbegrip uitbreiden"). Scanzoni (1987; e.a., 1989)

liet "het gezinsbegrip vallen" maar bepaalt zijn onderzoeksveld, het veld van primaire relaties of situaties, ook op objectieve en inclusieve wijze. "Het gezinsbegrip zelf voorwerp maken van sociologische theorie" betekent dat geopteerd wordt voor een constructie-benadering: deze wetenschappers stellen niet *a priori* vast wat zij met 'gezin' bedoelen maar bestuderen wat sociale actoren (politici of betrokkenen bijvoorbeeld) als gezin definiëren. Zij kunnen zich daarbij beperken tot het nagaan van welke bloed- en aanverwanten binnen en buiten sociale gezinsdefinities worden geplaatst (exclusieve benadering), of de aandacht kan gericht worden op iedereen die in een gezinsdefinitie opgenomen wordt (inclusieve benadering). Ook de bestudeerde actoren zelf kunnen een inclusief of een exclusief gezinsconcept hanteren (16). Voor Bernardes (1985; 1989; 1993) is de constructie-benadering de enige legitieme manier waarop het gezinsbegrip gebruikt kan worden in de sociologie.

De typologie kan uitgebreid worden met een derde onderscheid: substantiële definities zeggen wat gezin 'is', uit welke elementen en relaties het bestaat, terwijl *functionele* definities zeggen wat gezin 'doet', welke functies het vervult (Dobbelaere, 1982: 26). Beide zijn combineerbaar met de andere onderscheiden types. Één definitie kan daarenboven zowel substantiële als functionele elementen bevatten. Dat is bijvoorbeeld het geval in Murdock's definitie van het kerngezin (zie paragraaf 1) en in de definitie van "hedendaags traditionele gezinnen" van Taubin en Mudd (1983). Trosts (1988; 1993) objectief gezinsconcept bevat daarentegen enkel substantiële elementen. Scanzoni definieert gezin niet maar bakent een veld van "close relationships" af omdat zulke relaties een bijzondere menselijk functie hebben, ongeacht de structuur waarin ze zijn ingebed (Scanzoni, 1987: 397-398, 406-410; Scanzoni & Marsiglio, 1993: 109-114). De sociaal geconstrueerde gezinsdefinities kunnen zowel substantieel benaderd worden, door na te gaan welke personen actoren als gezinsleden beschouwen (Levin, 1993), als functioneel, door te kijken welke eisen worden gesteld om als gezinslid te worden opgenomen, dus welke rollen actoren als gezinsrollen beschouwen (Gubrium & Holstein, 1993). Met het derde criterium erbij kan de typologie voorgesteld worden als volgt:

	OBJECT-BENADERING		CONSTRUCTIE-BENADERING	
	SUBSTANTIEEL	FUNCTIONEEL	SUBSTANTIEEL	FUNCTIONEEL
INCLUSIEF				
EXCLUSIEF				

5. UITLEIDING

De vraag die zo'n typologisch overzicht oproept, is of er (dwingende) argumenten pleiten voor deze en tegen gene benadering. Daar ligt een meer fundamentele theoretisch-methodologische discussie. Kunnen sommige vakjes uit de typologie op basis van deze bijdrage als onhoudbaar gearceerd worden?

Dit artikel problematiseerde via een systeemtheoretische *case-study* in de eerste plaats het eenheidsbeeld van gezin, een beeld dat standaard is in de gezinssociologie. In de systeemtheoretische gezinsswetenschap die vooral in Noord-Amerika bloeit, neemt dat beeld de vorm aan van een *Gestalt*-concept: aan het gezin wordt als het

ware een persoonlijkheid toegeschreven die emergeert uit de intensieve interactie van systemisch verbonden gezinsleden. Een systeemtheoretische analyse van gezinnen is dan een analyse van hun emergente karaktertrekken (bijvoorbeeld van hun cohesie en aanpassingsvermogen). Aan de hand van een confrontatie van dat theoretisch kader met het daarbinnen gevoerde onderzoek, argumenteerde het artikel dat nieuwe stiefgezinnen een anomalie vormen voor het eenheidsbeeld. Gezinsonderzoekers stuiten de voorbije jaren wel meer op dergelijke anomalieën en zijn in het zog daarvan op zoek gegaan naar nieuwe plaatsen of invullingen van het gezinsconcept in de sociologische theorievorming. De diverse 'nieuwe' opties impliceren methodologisch de meest uiteenlopende afbakeningen van het gezinsbegrip in de onderzoekspraktijk, opties die zonet in een typologie werden ondergebracht. De verwerping van het eenheidsbeeld impliceert echter geen dwingende keuze voor de ene optie of de verwerping van een andere. Die discussie begint dus waar deze bijdrage eindigt en de uitgewerkte typologie kan daarin hooguit een gidsenrol spelen. De Amerikaan Liss pleit voor een erg pragmatische aanpak: "Rather than settling for a particular definition, it seems more appropriate to define families according to the particular issues involved. [...] In sum, definitions of the family should be relative to the issue at hand rather than sacrosanct" (geciteerd in Trost, 1988: 307).

In die geest moet een socioloog zich in zijn gezinsonderzoek niet exclusief in één vakje van de typologie plaatsen: afhankelijk van wat de onderzoeksvragen, bedoelingen en analysenoden zijn, kan zij of hij opteren voor een object- of constructie-benadering, een functionele of substantiële definitie, een inclusieve of exclusieve omschrijving van gezin (17). De vraag is of zo'n pragmatisme een wetenschappelijk vruchtbaar standpunt kan zijn, of scherper geformuleerd: of een gezinsconcept dan nog wel enige betekenis kan hebben buiten de context van dit of dat concreet onderzoek; of een steeds weer pragmatisch gekozen gezinsomschrijving zich wel laat inschakelen in een omvattendere theorie; of eclecticisme wel enige wetenschappelijke zoden aan de dijk zet. Wat in dat verband tegen de object-benadering pleit, is dat de (onvoorspelbare) tijd-ruimtelijke verscheidenheid aan gezinsvormen die benadering voortdurend dwong en dwingt tot aanpassing van haar gezinsdefinitie(s), terwijl (historische, ruimtelijke, socio-culturele) verscheidenheid in de constructie-benadering geïmpliceerd is.

NOTEN

- (1) Met dank aan prof. dr. R. Laermans voor de betoonde interesse, vrijgemaakte tijd en inhoudelijke opmerkingen. Dank én verontschuldiging aan dr. S. Opdebeek: het eerste voor de bedenkingen omtrent mijn onaffe uitleiding, het tweede omdat die uitleiding nog steeds onaf is. Een echt besluit zal nog wel enige jaren op zich laten wachten.
- (2) Rond het al dan niet wetenschappelijk adequaat en maatschappelijk kies zijn van de term *stiefgezin*, bestaat meer discussie dan eensgezindheid. Op die discussie gaat deze verhandeling niet in. Belangrijk is wel er op te wijzen dat voor wat hier 'nieuw stiefgezin' genoemd wordt, in de literatuur een hele reeks termen in omloop is: hertrouwd gezin ("remarried family"), nieuw uitgebreid

gezin ("new extended family"), nieuw-samengesteld gezin (of "reorganized family"), hersticht gezin ("reconstituted family") of tweekerngezin ("binuclear family"). Deze termen zijn geen synoniemen. Ze verraden een veelheid aan benaderingen, die elkaar echter vaak in meerdere of mindere mate overlappen (zie bijvoorbeeld: Van Bavel, 1994: 75-79).

- (3) De uitkomsten van F. Boeykens' schatting werden hier geactualiseerd door in de berekening recentere cijfergegevens op te nemen.
- (4) Cherlins kijkt op nieuwe stiefgezinnen als 'onvolledig geïnstitutionaliseerde' gezinsvorm vecht haast niemand aan, wel de diagnose dat daarin de oorzaak zou liggen voor de hogere echtscheidingskans onder hertrouwers. Furstenberg & Spanier (1984: 47-86) formuleren bijvoorbeeld een alternatieve hypothese. Matthijs (1990) lijkt eerder die alternatieve lijn te volgen: hij vergelijkt echtscheiding met het duiken van de hoge springplank: de eerste keer is het moeilijkst.
- (5) Bijvoorbeeld: als vader met de nachtploeg stond geen lawaai maken overdag; als moeder een vriendin ontvangt in het salon, blijven vader en de kinderen in de keuken; als de kinderen examens hebben, kijkt ook vader niet naar het voetbal.
- (6) Bijvoorbeeld: (a) een tiener maakt een grapje over de kleding van haar moeder, die er echter niet om kan lachen maar kwaad of triest wordt. Haar gedragsreactie loopt terug en informeert het kind dat het de grap beter niet verder kan drijven, wil het de huisvrede bewaren. (b) Een man komt uitgeput van zijn werk en is geïrriteerd omdat het avondmaal nog niet op tafel staat te dampen. Zijn vrouw is op haar beurt geïrriteerd door zijn norske tekenen van ongeduld. Ze roept hem toe dat hij 'het dan zelf maar moet doen'. Ze steekt een sigaret op en staakt haar werkzaamheden in de keuken. Er ontstaat ruzie. Voorbeeld (a) is er één van wat systeemtheoretici "negative feedback loops" noemen. Dit zijn mechanismen die zorgen voor stabiliteit en corrigeren voor afwijkingen van systeemwaarden als "huisvrede". Voorbeeld (b) illustreert een "positive feedback loop", die verandering en afwijking induceert. Beide concepten zijn uiterst belangrijk in de systeemtheoretische benadering van gezin (zie Kantor & Lehr, 1975: 13-14; Olson e.a., 1979: 11-12; Broderick, 1990: 179-180) maar worden hier niet verder behandeld omdat ze niet speciaal geïdentificeerd worden met betrekking tot nieuwe stiefgezinnen.
- (7) Bijvoorbeeld: zaterdagavond spannen vader en moeder samen tegen hun dochter omdat zij weigert voor twee uur 's nachts van een fuif naar huis te komen; zondagmiddag spannen moeder en dochter samen tegen vader omdat die laatste weigert te helpen bij het huishoudelijk werk.
- (8) Voor een introductie tot en vergelijking tussen de gezinsontwikkelings- en de levensloopbenadering, zie Aldous (1990).

- (9) In breed tijdsperspectief moeten gezinnen zich bijvoorbeeld aan kunnen passen aan gezinsuitbreiding via geboorte of adoptie; eventueel aan verzoening na een tijdelijke scheiding of aan hertrouw na echtscheiding; aan de voor langere tijd afwezige gezinsleden die in een internaat, een gevangenis of een ziekenhuis verblijven; aan definitieve gezinsafslanking na dood, verlating, scheiding of gewoon het wegtrekken van de kinderen als ze opgegroeid zijn. In al die gevallen zullen een aantal gezinsregels herzien en eventueel nieuwe gegeneerd moeten worden.
In klokketijdspectief gelden, bijvoorbeeld, andere regels wanneer vader thuis is dan wanneer hij op het werk is. Letterlijk en figuurlijk moeten gezinnen dus "meegaan met hun tijd".
- (10) Deze paragraaf rapporteert enkel de belangrijkste conclusies van een meer gedetailleerde analyse en confrontatie van theorie en onderzoek rond grensambigüiteit, cohesie en aanpassingsvermogen in nieuwe stiefgezinnen (Van Bavel, 1994: 85-99).
- (11) Marilyn Ihinger-Tallman (1987) merkt op: "One of the frequent laments of students of child development and socialization is that there are few systematic studies of sibling behavior. This lacuna is even more evident when we consider the growing phenomena of stepsibling interaction, where data are virtually nonexistent" (p. 164).
- (12) Voor een analyse van en kritiek op het functionalistische eenheidsbeeld van gezin, zie: Van Bavel (1994: 47-65).
- (13) Het onderscheid tussen betekenis ("signifié") en betekenaar ("signifiant") muntte de structuralistische taalkundige Ferdinand de Saussure (zie de Saussure, 1990: 56-59).
- (14) Trosts oorspronkelijke concept omvatte enkel partnerdyades en ouder-kind dyades (Trost, 1988). In een later artikel erkende hij dat dat concept te beperkt is en dat het aangevuld moet worden met een aantal andere dyades om het volle spectrum aan gezinsvormen te kunnen omvatten: "For example [...] brother-brother units, sister-brother units, uncle-niece units, cousin-cousin units, master-dog units, and so on should be added" (Trost, 1990: 433).
- (15) De geconstrueerde typologie is geïnspireerd door minstens drie teksten. In de eerste plaats is er een zinnetje in een paper van Dumon (1993: 1): "[F]rom a methodological point of view, one can make a distinction between subjective and objective definitions of the family". Ten tweede is er een uiterst helder en verduidelijkend artikel van Levin en Trost (1992), waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen de manier waarop mensen hun eigen gezin definiëren, hoe zij gezinnen in het algemeen definiëren en hoe wetenschappers gezinnen theoretisch concipiëren. Een derde inspiratiebron was een artikel waarin een Vlaams godsdienstsocioloog definities van "godsdienst" onder de loep neemt. Hij maakt enerzijds een onderscheid tussen inclusieve definities, die op het

eerste zicht zeer verschillende vormen van zingevingssystemen incorporeren, en exclusieve definities van godsdienst, die slechts sommige zingevingssystemen "religion" noemen; anderzijds onderscheidt de auteur ook substantiële definities, die omschrijven wat godsdienst "is", en functionele definities, die bepalen wat godsdienst "doet" (Dobbelaere, 1982: 25-26).

- (16) Voorbeelden van een constructie-benadering van gezinsdefinities zijn te vinden bij Levin & Trost (1992), m.n. in hun bespreking van wat mensen zien als "echte" gezinnen.
- (17) Voor illustraties van objectieve en functionele gezinsbenaderingen, zie Crosbie-Burnett en Lewis (1993), Bould (1993), Drapeau en Bouchard (1993). Voorbeelden van onderzoek vanuit een constructief-substantieel gezinsconcept zijn de studies rond nieuwe stiefgezinnen van Gross (1986), Isaacs e.a. (1987) en Levin (1993).

BIBLIOGRAFIE

- AERTS, L. (1989), 'Het stiefgezin: een dynamisch systeem', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en Haar Grensgebieden* 44 (3): 113-121.
- ALDOUS, J. (1990), 'Family Development and the Life Course: Two Perspectives on Family Change', *Journal of Marriage and the Family* 52 (3): 571-583.
- ANDERSON, J.Z. & G.D. WHITE (1986), 'An Empirical Investigation of Interaction and Relationship Patterns in Functional and Dysfunctional Nuclear Families and Stepfamilies', *Family Process* 25 (3): 407-422.
- BAKKEN, L. & C. ROMIG (1989), 'Adolescent Ego Development: Relationship to Family Cohesion and Adaptability', *Journal of Adolescence* 12 (1): 83-94.
- BERNARDES, J. (1985), ' "Family Ideology": Identification and Exploration', *Sociological Review* 33 (2): 275-297.
- BERNARDES, J. (1986), 'Multidimensional Developmental Pathways: a Proposal to Facilitate the Conceptualisation of "Family Diversity"', *Sociological Review* 34 (3): 590-610.
- BERNARDES, J. (1989), *The NEW 'Family Studies': The Tasks Ahead*. Plymouth: s.n. (Paper, 1989 BSA Conference - Plymouth).
- BERNARDES, J. (1993), 'Responsibilities in Studying Postmodern Families', *Journal of Family Issues* 14 (1): 35-49.
- BOEYKENS, F. (1991), 'Problematiek van het stiefgezin: enkele cijfergegevens', in: W. DUMON (red.), *Stiefgezinnen*. Brussel: F.C.L.G.
- BOEYKENS, L. (1994), 'Aandacht voor begrip familie in het recht: rechtsobject versus rechtssubject. Nawoord', pp. 245-248, in: L. BOEYKENS, K. FRANÇOIS (red.), *Familie. Een humanistische benadering*. Brussel: VUB Press.
- BOSS, P. (1977), 'A Clarification of the Concept of Psychological Father Presence in Families Experiencing Ambiguity of Boundary', *Journal of Marriage and the Family* 39 (1): 141-151.
- BOSS, P. (1980), 'Normative Family Stress: Family Boundary Changes Across the Life-Span', *Family Relations* 29 (4): 445-450.

- BOSS, P. (1987), 'Family Stress', pp. 695-723, in: M.B. SUSSMAN & S.K. STEINMETZ (eds.), *Handbook of Marriage and the Family*. New York/London: Plenum Press.
- BOSS, P. & J. GREENBERG (1984), 'Family Boundary Ambiguity: A New Variable in Family Stress Theory', *Family Process* 23 (4): 535-546.
- BOULD, S. (1993), 'Familial Caretaking. A Middle-Range Definition of Family in the Context of Social Policy', *Journal of Family Issues* 14 (2): 133-151.
- BRODERICK, C.B. (1990), 'Family Process Theory', pp. 171-206, in: J. SPREY (ed.), *Fashioning Family Theory. New Approaches*. Newbury Park/London: Sage Publications.
- BRODERICK, C. & J. SMITH (1979), 'The General Systems Approach to the Family', pp. 112-129, in: W.R. BURR, R. HILL, F.I. NYE, I.L. REISS (eds.), *Contemporary Theories About the Family. Volume 2*. New York: The Free Press.
- BURR, W.R., R. HILL, F.I. NYE, I.L. REISS (c.a., 1979), 'Metatheory and Diagramming Conventions', pp. 17-24, in: W.R. BURR, R. HILL, F.I. NYE, I.L. REISS (eds.), *Contemporary Theories About the Family. Volume I: Research-based Theories*. New York: the Free Press.
- CHEAL, D. (1991), *Family and the State of Theory*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- CHERLIN, A. (1978), 'Remarriage as an incomplete institution', *American Journal of Sociology* 84 (3): 634-650.
- CHESTER, R. (1981), 'Divorce and Consequences for Society', pp. 1-39, in: W. DUMON & C. DE PAEPE (eds.), *XIXth International CFR Seminar on Divorce and Remarriage. Leuven, Belgium, August 30th-September 4th, 1981. Key Papers*. Leuven: S.O.I.
- COTTYN, L. & A. CUSTERS (1992), 'De thematiek van veelvormig ouderschap in een nieuw-samengesteld gezin', *Systeemtherapie* 4 (3): 140-150.
- CRAIB, I. (1992), *Anthony Giddens*. London: Routledge.
- CROSBIE-BURNETT, M. (1984), 'The Centrality of the Step Relationship: A Challenge to Family Theory and Practice', *Family Relations* 33 (3): 459-463.
- CROSBIE-BURNETT, M. & E.A. LEWIS (1993), 'Use of African-American Family Structures and Functioning to Address the Challenges of European-American Postdivorce Families', *Family Relations* 42 (3): 243-248.
- DE SAUSSURE, F. (1990), 'Signs and Language', pp. 55-63, in: J.C. ALEXANDER & S. SEIDMAN (eds.), *Culture and Society. Contemporary Debates*. New York: Cambridge University Press.
- DOBBELAERE, K. (1982), 'Godsdienst, religie en zingevingssystemen', *Tijdschrift voor Sociologie* 3 (1): 25-43.
- DRAPEAU, S. & C. BOUCHARD (1993), 'Support Networks and Adjustment Among 6 to 11 Year-Olds from Marital-Disrupted and Intact Families', *Journal of Divorce & Remarriage* 19 (1/2): 75-97.
- DUMON, W. (1993), *The Situation of Families in Western Europe*. S.l.: s.n. (paper).
- FURSTENBERG, F.F. jr. & G.B. SPANIER (1984), *Recycling the Family: Remarriage After Divorce*. Newbury Park, California/London: Sage.
- GIDDENS, A. (1986), 'The Family and Gender', pp. 115-134, in: idem, *Sociology. A brief but critical introduction*. London: Macmillan. (2nd edition).

- GITTINS, D. (1993), *The Family in Question. Changing Households and Familiar Ideologies*. London: Macmillan. (2nd edition).
- GOODE, W.J. (1971), 'Introduction', pp. 3-53, in: W.J. GOODE (ed.), *The Contemporary American Family*. Chicago: Quadrangle Books.
- GROSS, P. (1986), 'Defining Post-divorce Remarriage Families: A Typology Based on the Subjective Perception of Children', *Journal of Divorce* 10 (1/2): 205-217.
- GUBRIUM, J.F. & J.A. HOLSTEIN (1993), 'Family Discourse, Organizational Embeddedness and Local Enactment', *Journal of Family Issues* 14 (1): 66-81.
- HALL, C.M. (1979), 'Family Systems: A Developing Trend in Family Theory', pp. 19-31, in: C. HARRIS (ed.), *The Sociology of the Family: New Directions for Britain*. Keele, Staffordshire: Sociological Review. (Sociological Review Monograph 28).
- IHINGER-TALLMAN, M. (1988): 'Research on Stepfamilies', *Annual Review of Sociology* 14: 25-48.
- ISAACS, M.B., G.H. LEON, M. KLINE (e.a., 1987), 'When Is a Parent Out of the Picture? Different Custody, Different Perceptions', *Family Process* 26 (1): 101-110.
- ISAACS, M.B. & I.R. LEVIN (1984), 'Who's in My Family? A Longitudinal Study of Drawings of Children of Divorce', *Journal of Divorce* 7 (4): 1-21.
- JACOBSON, D.S. (1979), 'Stepfamilies: Myths and Realities', *Social Work* 21 (2): 202-207.
- KANTOR, D. & W. LEHR (1975), *Inside the Family*. San Francisco/London: Jossey-Bass Publishers.
- KESHET, J.K. (1980), 'From Separation to Stepfamily. A Subsystem Analysis', *Journal of Family Issues* 1 (4): 517-532.
- KLEE, L., C. SCHMIDT, C. JOHNSON (e.a., 1989), 'Children's Definitions of Family Following Divorce of Their Parents', *Journal of Divorce* 12 (2/3): 109-127.
- LEVIN, I. & J. TROST (1992), 'Understanding the Concept of Family', *Family Relations* 41 (3): 348-351.
- LEVIN, I. (1993), 'Family as Mapped Realities', *Journal of Family Issues* 14 (1): 82-91.
- MASUI, M. (1987), 'Naar een "ander" ongehuwd moederschap', *Tijdschrift voor Sociologie* 8 (2/3): 113-115.
- MATTHIJS, K. (1986a), *Hertrouw in België. Een sociaal-demografisch profiel van recente ontwikkelingen*. Leuven: SOI. (Sociologische Studies en Documenten 24).
- MATTHIJS, K. (1986b), 'Sociologische bedenkingen bij het fenomeen huishoudvorming na huwelijksontbinding door echtscheiding', *Actualiteiten, relatie & seksualiteit* 9 (4): 143-147.
- MATTHIJS, K. (1987), 'Hertrouwen of samenwonen na echtscheiding: een statusintegratiehypothese', *Tijdschrift voor Sociologie* 8 (2/3): 69-102.
- MATTHIJS, K. (1988), *Belgoscopie. De Belgen, de Vlamingen en de Walen: wie ze zijn, waar ze wonen en hoe ze leven*. Tielt: Lannoo.
- MATTHIJS, K. (1990), *Echtscheiding als sociaal proces. Een onderzoek in Vlaanderen*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- MATTHIJS, K. (1994), *Statistisch zakboek van België*. Tielt: Lannoo.

- MCGOLDRICK, M. & B. CARTER (1989), 'Forming a Remarried Family', pp. 399-429, in: CARTER, B. & M. MCGOLDRICK (eds.), *The Changing Family Life Cycle. A Framework for Family Therapy*. London/Boston: Allyn & Bacon.
- MORGAN, D.H.J. (1979), 'New Directions in Family Research and Theory', pp. 3-18, in: HARRIS, C. (ed.), *The Sociology of the Family: New Directions for Britain*. Keele, Staffordshire: Sociological Review. (Sociological Review Monograph 28).
- MURDOCK, G.P. (1949 (1960)), *Social Structure*. New York: the MacMillan Company.
- OLSON, D.H., D.H. SPRENKLE, C.S. RUSSELL (e.a., 1979), 'Circumplex Model of Marital and Family Systems: I. Cohesion and Adaptability Dimension, Family Types and Applications', *Family Process* 18 (1): 3-28.
- OLSON, D.H., H.I. McCUBBIN, H.L. BARNES, A.S. LARSEN, M.J. MUXEN, M.A. WILSON (e.a., 1983a), *Families. What Makes Them Work*. Beverly Hills/London: Sage.
- OLSON, D.H., C.S. RUSSELL, D.H. SPRENKLE (e.a., 1983b), 'Circumplex Model of Marital and Family Systems: VI. Theoretical Update', *Family Process* 22 (1): 69-83.
- PARSONS, T. (1974), 'The Incest Taboo in Relation to Social Structure', pp. 13-30, in: R.L. COSER (ed.), *The Family. Its Structures & Functions*. New York: St. Martin's Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd onder dezelfde titel in 1954, in: *The British Journal of Sociology* 5: 101-117).
- PASLEY, K. (1987), 'Family Boundary Ambiguity: Perceptions of Adult Stepfamily Members', pp. 206-224, in: K. PASLEY & M. IHINGER-TALLMAN (eds.), *Remarriage and Stepparenting. Current Research and Theory*. New York/London: Guilford Press.
- PASLEY, K. & M. IHINGER-TALLMAN (1989), 'Boundary Ambiguity in Remarriage: Does Ambiguity Differentiate Degree of Marital Adjustment and Integration?', *Family Relations* 38 (1): 46-52.
- PEEK, C.W., N.J. BELL, T. WALDREN, G. SORRELL (e.a., 1988), 'Patterns of Functioning in Families of Remarried and First-Married Couples', *Journal of Marriage and the Family* 50 (3): 699-708.
- PILL, C.J. (1990), 'Stepfamilies: Redefining the Family', *Family Relations* 39 (2): 186-193.
- PINK, J.E.T., K.S. WAMPLER (1985), 'Problem Areas in Stepfamilies: Cohesion, Adaptability, and the Stepfather-Adolescent Relationship', *Family Relations* 34 (3): 327-335.
- ROBERTS, T.W., S.J. PRICE (1989), 'Adjustment in Remarriage; Communication, Cohesion, Marital and Parental Roles', *Journal of Divorce* 13 (1): 17-43.
- ROBINSON, M. (1991), *Family Transformation through Divorce and Remarriage. A Systemic Approach*. London: Tavistock/Routledge.
- SCANZONI, J. (1987), 'Families in the 1980s: Time to Refocus our Thinking', *Journal of Family Issues* 8 (4): 394-421.
- SCANZONI, J., K. POLONKO, J. TEACHMAN, L. THOMPSON (e.a., 1989), *The Sexual Bond. Rethinking Families and Close Relationships*. Newbury Park/London: Sage. (Sage Library of Social Research, 170).
- SCANZONI, J., W. MARSIGLIO (1993), 'New Action Theory and Contemporary Families', *Journal of Family Issues* 14 (1): 105-132.

- SETTLES, B.H. (1987), 'A Perspective on Tomorrow's Families', pp. 157-180, in: M.B. SUSSMAN, S.K. STEINMETZ (eds.), *Handbook of Marriage and the Family*. New York: Plenum.
- SKOLNICK, A.S. (1987), *The Intimate Environment. Exploring Marriage and the Family*. S.I.: Harper Collins Publishers.
- SMITH, T.A. (1991), 'Family Cohesion in Remarried Families', *Journal of Divorce & Remarriage* 17 (1/2): 49-66.
- SPREY, J. (1988), 'Current Theorizing on the Family: An Appraisal', *Journal of Marriage and the Family* 50 (4): 875-890.
- SPREY, J. (1990), 'Theoretical Practice in Family Studies', pp. 9-33, in: J. SPREY (ed.), *Fashioning Family Theory*. Newbury Park/London: Uitg.: Sage Publications.
- TAUBIN, S. & E. MUDD (1983), 'Contemporary Traditional Families: The Undefined Majority', pp. 256-268, in: E. MACKLIN & R. RUBIN (eds.), *Contemporary Families and Alternative Lifestyles*. Beverly Hills/London: Sage.
- THOMAS, D.L. & H.B. ROGHAAR (1990), 'Postpositivist Theorizing: The Case of Religion and the Family', pp. 136-170, in: J. SPREY (ed.), *Fashioning Family Theory*. Newbury Park/London: Sage.
- TROST, J. (1988), 'Conceptualising the Family', *International Sociology* 3 (3): 301-308.
- TROST, J. (1990), 'Do we Mean the Same by the Concept of Family?' *Communication Research* 17 (4): 431-443.
- TROST, J. (1993), 'Family From a Dyadic Perspective', *Journal of Family Issues* 14 (1): 92-104.
- VAN BAVEL, J. (1994) *De nieuwe stiefgezinnen: theoretische anomalie en uitdaging. Een kritische literatuurstudie*. Leuven: niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling sociologie.
- VISHER, E.B., J.S. VISHER (1979) *Stepfamilies. A Guide to Working With Stepparents and Stepchildren*. New York: Brunner/Mazel.
- VISHER, E.B. & J.S. VISHER (1982), *How to Win as a Stepfamily*. New York: Dembner Books.
- VISHER, E.B. & J.S. VISHER (1990), 'Dynamics of Successful Stepfamilies', *Journal of Divorce & Remarriage* 14 (1): 3-12.
- WALDREN, T., N.J. BELL, C.W. PEEK, G. SORELL (e.a., 1990), 'Cohesion and Adaptability in Post-Divorce Remarried and First Married Families: Relationships With Family Stress and Coping Styles', *Journal of Divorce and Remarriage* 14 (1): 13-28.
- WALKER, K.N. & L. MESSINGER (1979), 'Remarriage after Divorce: Dissolution and Reconstruction of Family Boundaries', *Family Process*, 18 (2): 185-192.
- WEEDA, C.J. (1981), 'Inleiding: ontwikkelingen in huwelijk en gezin', pp. 11-54, in: WEEDA, C.J. (red.), *Huwelijk, gezin en samenleving. Centrale problemen, alternatieven en overzichten*. Assen: Van Gorcum. (Serie 'Aspecten van de samenleving').
- WINCH, R.F. (1963), *The Modern Family*. London/New York: Holt, Rinehart and Winston. (Revised Edition).